
MUHYİDİN İBNÜ'L-ARABÎ'Yİ GÖZDEN DÜŞÜRME FAALİYETLERİ VE BUNLARA KARŞI YAZILAN MÜDÂFAA ESERLERİ*

DISCREDITING ACTIVITIES FOR MUHYİDİN İBNÜ'L-ARABÎ AND WORKS OF DEFENCE, WRITTEN AGAINST THEM

Doç. Dr. Mehmet Salih GEÇİT

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi

Temel İslam Bilimleri ABD

mşgecit@agri.edu.tr

Atf Gösterme: Geçit, M. Salih, (2018), Muhyidîn İbnü'l-Arabî'yi Gözden Düşürme Faaliyetleri ve Bunlara Karşı Yazılan Müdafaa Eserleri, *Ağrı İslâmi İlimler Dergisi (AGİİD)*, 2018 (3), 01-33.

Geliş Tarihi:

11 Aralık 2018

Kabul Tarihi:

21 Aralık 2018

© 2018 AGİİD

Tüm Hakları Saklıdır.

Özet: Muhyettin İbn Arabî, İslam Düşünce tarihinde özel görüşleriyle tanınan ve Vahdetü'l-Vücut anlayışını sistemleştiren büyük bir düşünür, arif, abid, zahiddir. Kendine özgü bir yetiştirme tarzı ve özel bir üslup ve ifadesi olan İbn Arabî'nin bazı görüşleri ve ifadeleri vesile kılınarak sert tenkitlere maruz kalmıştır. Gerek yaşadığı çağda, gerekse ölümünden sonra görüşleri ve şahsiyetine karşı birçok gözden düşürücü faaliyetler yapıldığı gibi, büyük bir âlim, Allah'ın veli bir kulu, nadir bir düşünür ve eşsiz bir mutasavvıf-arif olduğuna dair lehinde birçok müdafaaalar da yapılmıştır. Örneğin Muhammed b. Ömer b. Alî el-Kâmilî ed-Dımeşkî tarafından "Risâletün fi Zemmi İbni'l-Arabî", Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Kastalânî tarafından "Kitâbü'l-İrtib-ât", Ahmed b. İbrâhîm el-Vâsıtî el-Hanbelî tarafından "el-Beyânü'l-Müfîd fi'l-Farki Beyne'l-İlhâdi ve't-Tevhîd", İbn Teymiyye tarafından "Hakîkatu Mezhebi'l-İttihadiyyîn", Mes'ud b. Ömer et-Taftâzânî tarafından "Reddu Ebâtîli'n-Nusûs", Muhammed b. Muhammed el-Buhârî tarafından "Fadîhatü'l-Mülhidîn ve Nasîhatü'l-Muvahhidîn", İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî tarafından "Tenbîhü'l-Gabiyy Alâ Takfiri İbn el-Arabî" adlı eserler yazılarak muhtelif açılardan tenkit, hatta tekfir edici tavırlar sergilenmiştir. Buna karşı Sirâcu'd-Dîn Ömer b. İsmâîl el-Hindî tarafından "Levâihü'l-Envâr fi'r-Red Alâ Men enkere Ala'l-Arifân", Muhammed b. Ya'kûb eş-Şîrâzî el-Fîrûzâbâdî tarafından "Risâletun fi'r-Red Alâ'l-Mu'teridîn Alâ Muhyiddîn", Muhammed b. Hamza Akşemsüddin tarafından "Risâletün Alâ Ba'di akvâli İbn Arabî", Celâlu'd-Dîn es-Suyûtî tarafından "Tenbîhu'l-Gabiyy Bi Tebrieti İbni'l-Arabî", Abdülvehhâb eş-Şa'rânî tarafından "el-Kibrîtü'l-Ahmer fi Beyâni Ulûmi's-Şeyh el-Ekber", Şeyh Ömer el-Attâr tarafından "el-Fethü'l-Mübîn fi Reddi İ'tirâdî'l-Mu'teridîn Alâ Muhyiddîn" adlı eserler yazılmıştır. Eser isimlerinden ve eserleri yazan müelliflerden de anlaşıldığı gibi ulema tarafından lehinde ve aleyhinde çok çeşitli ve kayda değer çalışmalar yapılmıştır. Bu tebliğimizde İbn Arabî hakkındaki bu tür çalışmalar genel bir bakış açısıyla değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *İbn Arabî, tasavvuf, vahdet-i vücûd, insan-ı kâmil, reddiye.*

Abstract: Muhyettin Ibn Arabî is a great thinker, wise, worshipper, ascetic person, known with his distinct opinions in the history of Islamic Consideration, and systematized the understanding of Unity of Existence. İbn Arabî, who has a specific growth style and a specific style and expression, was subjected to merciless criticisms due to his some views and statements, As well as many discreting activities were done against his views and personality, in both his period, and after his death; many defencing disclosures were also made in his favour, such as being a great scientist, god's holy person, a rare thinker, and unique mystic- intellectual. For example, the works, such as "Risâletün fi Zemmi İbni'l-Arabî" by Muhammad b. Omar b. Alî el-Kâmilî ed-Dımeşkî ; "Kitâbü'l-İrtib-ât" by Muhammad b. Ahmed b.

Alî el-Kastalânî; “el-Beyânü'l-Müfîdî'l-Farkî Beyne'l-İlhâdî ve't-Tevhîd” by Ahmed b. İbrâhîm el-Vâsîfî el-Hanbelî; “HakîkatuMezhebi'l-İttihadiyyîn”,by İbnTeymiyye, “Reddu Ebâtî'l-n-Nusûs” by Mes'ud b. Ömer et-Taftâzânî; “Fadîhatü'l-Mülhidîn and Nasîhatü'l-Muvahhidîn”by Muhammad b. Muhammad el-Buhârî ; “Tenbîhü'l-Gabiyy Alâ Takfîri İbn el-Arabî” by İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî, were written , and they were criticized from several aspects, and attitudes declaring him as an unbeliever were exhibited. On the other hand, the works such as “Levâihü'l-Envârî'r-RedAlâ Men enkere Ala'l-Arifân” by Sirâcu'd-Dîn Ömer b. İsmâîl el-Hindî ; “ Risâletunfi'r-Red Alâ'l-Mu'teridîn Alâ Muhyiddîn “by Muhammad b. Ya'kûb eş-Şîrâzî el-Fîrûzâbâdî; “ Risâletün Alâ Ba'di akvâli İbn Arabî”, by Muhammed b. Hamza Akşemsüddin ; “Tenbîhu'l-GabiyyBiTebrieti İbni'l-Arabî”by”, Celâlu'd-Dîn es-Suyûtî; “el-Kibrîtü'l-Ahmer fî BeyâniUlûmi'ş-Şeyh el-Ekber” by Abdülvehhâb eş-Şa'rânî; “el-Fethü'l-Mübîn fî Reddi İ'tirâdî'l-Mu'teridînAlâMuhyiddîn” by Seyh Omar el-Attâr were written. As it is understood from the names of the works and from the authors, various and noteworthy studies were performed by ulama, in favor of and against Ibn Arabî. In the paper, such studies on Ibn Arabî will be attempted to be discussed from a general point of view.

Keywords: *Ibn Arabî, mysticism, unity of existence, perfect human being, rebuttal.*

*Bu makale Malatya'da icra edilen İbn Arabî Sempozyumu'nda sunulmuş tebliğin makaleye çevrilmiş halidir.

Giriş:

Günümüzde ilmî şahsiyetleri ve çalışmaları açısından sevgi ve saygıya mazhar olmuş birçok âlim ve arif vardır ki, içinde yaşadığı toplumda büyük hakaret ve eziyetlere maruz bırakılmış, uzun süreler boyunca gerçek kimlikleri ve hak ettikleri değer tanınmamış, tarihin uzun ve derin süreç ve serüvenlerinden geçerek çok büyük sıkıntılar sonucunda iade-i itibar görmüşlerdir. Düşünce tarihimizde “*mihne*” dediğimizde her ne kadar “*Ahmed b. Hanbel*” hemen akla geliyorsa da, ondan önce ve sonra nice nice Ahmedler, nice nice mihnetler geçirmişlerdir. Cüveynî'nin Haremeyn Diyarı'na sürgünü, Maverdî'nin bütün makamlarının elinden alınışı, İbn Rüşd'ün Yahudilikle itham edilip eserlerinin yakılması ve Yahudî mezarlığında defnedilmesi, Seyyid Kutub'un sosyalistlikle itham ve idam edilişi, Said Nursî'nin Kürtçülük, irtica vs. ithamlar yüzünden diyardan diyara sürgün edilişi, M. Akif Ersoy'un, Mustafa Sabrî Efendi'nin ve dana nice âlim, aydın ve ilim-fikir adamının türlü türlü mihne ve mihnetlere maruz bırakılmaları bugünkü değerlerimizin kolay bir şekilde tes'is edilmediğini göstermektedir.

Bu çalışmamızda ele aldığımız Muhyiddîn İbnü'l-Arabî de düşünce ve yaşam biçimi nedeniyle hem yaşadığı dönemlerde, hem de vefat ettikten sonra birçok tenkit ve tahlile maruz kaldığı gibi, iftira, itham, hakaret ve itibar suikasdına da maruz kalmıştır. Kimisine göre evliyanın hatemi ve büyük bir Allah dostu yani “*şeyh-i ekber*” olan İbnü'l-Arabî, kimisine göre de İslâm'ı yozlaştıran büyük bir sapık, hatta “*şeyh-i ekfer*” ve “*kâfir-i ekber*”dir.

İbnü'l-Arabî üzerinde yoğunlaşan M. Kemal Pilavoğlu şöyle der: “İslâm âlemi, yediyüz seneden beri Muhyiddîn'in lehinde ve aleyhinde yapılan dedikodularla dolup taşmıştır. Onun büyüklüğüne hayran olanlar, onu sevip sayanlar olduğu kadar, onu hakir görüp küfredenler de eksik olmamıştır. İleri görüşlü, ince fikirli kimseler, Muhyiddîn'in bir okyanus kadar engin, dalgalı sözlerindeki derinlik karşısında hayran kalarak ona, büyük önder manasına gelen “Şeyhü'l-ekber” demişler, fakat dar düşünceli, taassuptan körleşmiş kimseler de onun sözlerinin özüne nüfuz edemeyerek Muhyiddîn'in bu güzel adını, en büyük kâfir manasına gelen, “Şeyhü'l-ekfer” olarak tahrif etmişlerdir. Mudiddin-i Arabî hakkındaki bu iki zıt fikir asırlarca İslâm dünyasında çarpışmış ve o, müsbet manada olduğu kladar, menfi manada da büyük bir şöhret sahibi olmuştur. Tarih bu gibi zıt şöhretleri nadir kaydeder.”¹

Kâtib Çelebî de onun hakkında şöyle demektedir: “Eserlerinin çoğundan cemâl semti, celâl semtinden yeğ ve üstün olduğundan, sonradan gelenlerin dedikodusuna yol açtı ve halk onun hakkında ihtilafa düştüler.”² Şeyhin eserleri 500'den fazla olduğu gibi her bir eseri üzerinde de çok sayıda şerhler, haşiyeler, ta'likler yazılmıştır. Örneğin hakkındaki tartışmaların hedefine en çok yerleştirilen “Füsûsu'l-Hikem” adlı eseri üzerinde tesbit edilen şerh sayısı 100 sayısını geçmiştir. Aynı şekilde sadece Füsûs hakkında yazılmış tenkid ve müdafaa eserleri bile 100 sayısını geçmiş durumdadır. Bununla birlikte Hicrî yedinci asırdan bugüne kadar İslâm merkezlerinin her tarafında, uzak bölgeler ve bütün şehirlerde Müslüman âlimler içerisinde en ehliyetli olanlarından sayılan müfessirler, müverrihler, fakihler, mütekellimler ve mutasavvıflar tarafından hakkında verilmiş dinî fetvâlar, yapılmış ilmî mütalaa ve görüşler, sayı ve istatistik sınırlarını aşmaktadır.³

Şeyh'in Füsûs şarihlerinden birisi olan Seyyid Haydar Amûlî'nin “*el-Mukaddemat*” adlı eserinin Mukaddimesini yazan Osman Yahya'nın verdiği bilgilere göre Hicrî onuncü yüzyıl ulemasından Mısırlı muhaddis ve tarihçi Şeyh Muhammed b. Abdirrahmân es-Sehâvî, İbnü'l-Arabî ile ilgili yazdığı büyük kitabında farklı mezheplere mensup kelimeler, hadis, tarih ve fıkıh âlimlerinin sadece iki buçuk asır içerisinde Füsûs ve İbnü'l-Arabî hakkında 130 adet kitap, fetva, talik, şerh ve haşiye yazdıklarını, bunların tümünün de bir kütüphane oluşturacak miktarda olduğunu ifade etmiştir.⁴ Bu sayının kabarmasının en önemli sebeplerinden birisi de

¹ M. Kemal Pilavoğlu, *Büyük Veli Muhyiddîni Arabî*, Kevser Yayınevi, İstanbul, 1973, s. 3.

² Kâtib Çelebî, *Mizânü'l-Hak fî İhtiyâri'l-Ahak*, Haz. Orhan Şaik Gökyay, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, s. 59.

³ Seyyid Haydar Amûlî, *el-Mukaddemât Min Kitâbi Nassî'n-Nüsûs fî Şerhi Füsûsi'l-Hikem Li Muhyiddîn İbnü'l-Arabî*, Müessesetu't-Târîhü'l-Arabî, Beyrût, 2005, s. 6. (Osman Yahya'nın yazdığı Mukaddime bölümü).

⁴ Osman Yahya, *Mukaddime*, s. 7.

İbnü'l-Arabî'nin kendine özgü bir ifade biçiminin olması, İslâm irfanı ve tasavvufu içerisinden yeni kelime ve kavramları kullanması, kullandığı kelime ve kavramlara yeni anlamlar ve hükümler yüklemesidir. Durum böyle olunca, onun maksadını anlamayanlar ve ifade ve üslubunun zahirî yönünü sübjektif olarak değerlendirenler aleyhindeki karalama kampanyalarına katılmakta, bu çerçevede birçok tenkit, hakaret, itham ve iftira yazıları yazmaktadırlar. Onun ifadelerinin özgünlüğünü kabul edip, halkın ve ulemanın müşterek dil ve üslubu açısından te'vil ve tefsir etmeye gayret gösterenler de lehinde olmak üzere birçok kitap yazmak zorunda kalmışlardır. Böylece İbnü'l-Arabî konusunda büyük bir tenkit ve müdafaa literatürü doğup gelişmiştir.

1. İbnü'l-Arabî Hakkında İleri Sürülen İddialar

İbnü'l-Arabî hakkında yazılan eserlerde onunla ilgili birçok iddia ileri sürülmüştür. Literatürümüzde onun hakkında yazılmış olan müdafaa ve tenkit-tekfir eserlerinin sadece isimleri üzerinde hızlı bir bakış, birçok gerçeği ortaya çıkarmaya yeterlidir. Örneğin aleyhinde yazılmış bazı kitap isimlerinden anlaşıldığına göre ona kafir, zındık, mühlid gibi isimler verilmiş, inancının irtidat seviyesinde olduğu belirtilmiş, tevhid inancına ve İslâm dinine aykırı bir çok iddiada bulunduğu ifade edilmiştir. Hatta Sehâvî'nin bildirdiğine göre alimler, Hz. Ömer'in garip bilgiler ihtiva eden bazı kitapları, Hz. Osman'ın da sahabe elindeki muhtemel yazım hatalarını muhtevi Mushafları yakmış olmasından hareketle, Bulkinî, İbn Hacer, İbn Cevzî ve Sübkî gibi bir çok alimin İbnü'l-Arabî'nin eserlerinin yakılıp imha edilmesi gerektiğine dair fetva verdiklerini, Sultan ez-Zahir Berkyaruk'un da zamanının alimlerinin tavsiyesi üzerine İbnü'l-Arabî'nin eserlerini bulundurmaya ve okumaya yasaklayan bir ferman çıkardığını ifade etmektedir.⁵ Onu müdafaa edenlerin bu tür iddialara yönelik cevaplarını ihtiva eden kitaplarının isimlerinden de şunlar anlaşılmaktadır: İbnü'l-Arabî tasavvuf ve irfan tarihimizin en büyük şahsiyetlerinden olup, hakikat ve şeriatin en üst makamına ulaşmış, zahir ulemasının anlayamayacağı gerçekleri dile getirmiş bir irfan abidesi olup görüş ve inançları İslam'a ve tevhid akidesine muhalefet bir tarafa, tevhidin özü ve şeriatın aslıdır. Bu iki yaklaşımın dışında onun İslam akaidine veya şeriatın ilkelerine uyan görüşleri ile uymayanları tarafsız ve insafli bir şekilde ele alan, her ikisine aynı anda ve eşit düzeyde işaret eden çalışmaların da sayısının fazla olduğu görülmektedir. Buna mukabil arabulucu bir yaklaşım tarzı olarak "ileri sürdüğü bazı iddialar zahiri anlamları itibarıyla şeriate ve islam akidesine aykırı olmakla birlikte onların avam tabakasına okutulmaması, eserlerinin gündeme

⁵ Ahmed b. Ahmed Belhamr, a.g.e., s. 88.

getirilmemesi, İbnü'l-Arabî'nin de tekfir edilmemesi gerektiği"ne dair bazı alimlerinden gelen bir uyarı ve ikaz bulunmaktadır.⁶

Sehâvî de buna benzer bir yaklaşım tarzı geliştirerek İbnü'l-Arabî hakkında kitap yazan müellifleri birkaç kısma ayırmıştır:

- a. İbnü'l-Arabî'nin görüşlerine katılan ve ona inananlar,
- b. İbnü'l-Arabî'nin söz ve ifadelerini te'vîl edenler,
- c. İbnü'l-Arabî'nin eserlerini okumaktan men'eden ve uyarıyanlar,
- d. İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd anlayışının ne anlama geldiğini bilmeyenler,
- e. İbnü'l-Arabî'nin söz ve görüşlerini bilmedikleri için tevakkuf edip görüş beyan etmeyenler,
- f. İbnü'l-Arabî'nin görüşlerine itiraz edenler,
- g. İbnü'l-Arabî'nin görüşleri hakkında hüsn-ü zan besleyenler.⁷

İbnü'l-Arabî lehinde ve aleyhinde yazılmış kitapların sayısı fazla olduğundan biz burada aleyhindekilerin birçoğunu özetleyen es-Sehâvî'nin "*el-Kavlü'l-Münbî*" adlı eserini, onu müdafaa eden eserler içerisinde de "Şa'rânî'nin "*el-Kibrîtu'l-Ahmer*" adlı eserini esas alacağız. Böylece konumuzu bir makale çalışması oranında sınırlama imkânı bulacağız. Aşağıda İbnü'l-Arabî hakkında ileri sürülen iddialardan bir kısmını ve İbnü'l-Arabî lehindeki bazı savunmaları iki ayrı başlık altında nakledeceğiz.

2. İbnü'l-Arabî ve görüşleri aleyhinde ileri sürülen iddialar:

İbnü'l-Arabî'yi tenkit edenler arasında kelamcılar, tarihçiler, müfessirler ve diğer ilim dallarının otoritesi konumunda olan âlimler bulunduğu gibi, tasavvufçular da bulunmaktadır. Bunlar içerisinde en meşhur olanı şüphesiz ki İbn Teymiyye'dir. İbn Teymiyye'nin İbnü'l-Arabî aleyhindeki tenkitleri zamanla aşırıya doğru gidip, tekfire ve düşmanlık seviyesine varmaktadır. Bu tavrın oluşmasının gelişmesinde İbnü'l-Arabî'nin kitaplarında sarf ettiği bazı sözlerin etkisinin bulunduğu görülmektedir. Nitekim kendi ifadesine göre, bir zamanlar İbnü'l-Arabî için hüsn-ü zan beslediği, ancak *Fusûs*'u okuduktan sonra onun aleyhinde konuşmaya başladığı anlaşılmaktadır.⁸

Gerek İbn Teymiyye ve tabileri, gerekse de müştakil çalışmalarıyla İbnü'l-Arabî hakkında olumsuz düşünenlerin onun hakkında dile getirdiği iddialar ve tenkit noktaları hemen

⁶ Bu tür yaklaşımlar hakkında bkz. Suyûtî, Tenbîhü'l-Gabiy...; Molla Ali el-Kârî,

⁷ Ahmed b. Ahmed Belhamr, a.g.e., s. 88-89.

⁸ Ömer Yılmaz, "İbnü'l-Arabî Hakkında Yapılan Eleştirilere İbrahim Kûrânî'nin Yaklaşımı", Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1), yıl: 9 [2008], sayı: 21, s. 368.

hemen aynıdır. Aşağıda bu konudaki iddiaları maddeler halinde sıralayacak, bunlardan birkaç tanesini örnekleme babından izah etmeye çalışacağız.

Sehâvî'nin kendisinden önceki âlimlerin eserlerinden topladığı bilgilere göre, onun yaşadığı zamana kadarki âlimler tarafından dile getirilen iddialar şunlardır:

- a. Yazdıklarının ilahî kaynağa dayandığını ifade etmesi,
- b. Vahdet-i vücud inancının tevhid akidesine aykırı oluşu,
- c. Âlemin kadim olduğuna inandığına dair iddialar,
- d. Velayetin nübüvvetten üstünlüğü ve velayetin hatemiyeti iddiası,
- f. Dinlerin tashih edilerek birleştirilmesi iddiası,
- g. Şeriatın ve Kur'an'ın neshi iddiası,
- h. Firavun'un Müslüman olarak öldüğü görüşüne ilişkin tenkitler,
 1. Hz. Nuh'un kavminin, Hz. Hud'un kavminin ve diğer bazı peygamberlerin kavimlerinin şirk ve küfürlerini tashih etmesi, onların zahiri şirkinin aslında tevhid anlamına geldiğini ifade etmesi,
 - i. Cehennem ebedi olmayacağına ve cehennem azabına dair görüşlerine yönelik itirazlar,
 - j. Peygamberlerin hata yaptığına ve velilerin hata yapmadığına dair ifadeleri, bazı peygamberleri tenkit etmesi, örneğin Hz. İbrahim'in imanını küçümsemesi veya onun gördüğü rüyayı tabir etmesi gerekirken tasdik etmesinin doğru olmadığını, doğru olanın o rüyayı misal alemine uygun olarak yorumlaması olduğunu söylemesi, Hz. Musa'ya hata nisbet etmesi, Hz. İlyas'ı ta'n etmesi.⁹

Ömer Yılmaz, yazdığı bir makalesinde İbn Teymiye'nin İbnü'l-Arabî hakkında dile getirdiği itiraz, tenkit ve tekfir konularını teker teker ele almakta ve her birisine İbnü'l-Arabî'nin eserlerinden nakillerle cevap vermektedir. Onun tesbit ettiğine göre İbn Teymiyye'nin tenkitleri şu noktalardadır:

- a. İbnü'l-Arabî, Nuh ve Hud (a.s)'ın kavimleri ile Firavun ve diğer kafirleri övmekte, buna mukabil Nuh, İbrahim, Musa, Harun ve diğer resullere ise isyan etmektedir.
- b. İbnü'l-Arabî, Cüneyd-i Bağdâdî (ö.279/909) ve Tüsterî (ö.283/896) gibi sevilen sufileri zem, buna karşın Hallâc (ö.309/922) gibilerini ise methetmektedir.
- c. İbnü'l-Arabî Peygamberlerin makâmını velilerin makamından aşağı görmektedir.
- d. İbnü'l-Arabî ittihâdî (Hak ile halkın birleştiğini savunmakta)'dir. Bu ise bir şirkittir.

⁹Muhammed b. Abdurrahman es- Sehâvî, *el-Kavlu'l-Münbî An Tercemeti Bin Arabî*, tahk. Halid b. El-Arabî Müdrîk, Câmiatu Ümmi'l-Kura Külliyyetu'd-Da'va ve Usûli'd-Din (Master Tezi), Mekke, 1322, s. 96-150.

- e. İbnü'l-Arabî, Hâtemül evliyâ'nın, Hâtemü'l- enbiyâ'dan ilim bakımından üstün olduğunu iddia etmektedir.
- f. İbnü'l-Arabî, Hâtemü'l- Velayeti'l-Muhammedî olarak kendisini görmekte ve kendinden sonra Allah'ın yeni bir velî yaratmayacağını iddia etmektedir. Bu iddiası Kitap ve sünnete aykırı olup aslı yoktur.¹⁰

Burak Fatih Açıkgöz ise yazdığı makalesinde İbnü'l-Arabî aleyhindeki tarihî ve çağdaş malumatı bir araya getirme ve onları sufi terminolojisini göz önünde bulundurmadan zahiri anlamı üzere kabul ederek değerlendirme çabasını sürdürdüğü “*Bir Kişi İki Şahsiyet: İbnü'l-Arabî*” adlı makalesinde İbnü'l-Arabî aleyhinde kullanılan ve tekfir edilmesine vesile kılınan hususları şöyle sıralamaktadır:

- a. İbnü'l-Arabî'nin, kendisini, yani vahdet-i vücûd akidesini, peygamberden, yani onun şer-i şerîfenden daha gelişmiş olarak göstermesi,
- b. İbnü'l-Arabî'nin; Firavun'u, yani din düşmanlarını methetmesi; onun, tertemiz olarak öldüğünü iddia etmesi,
- c. İbnü'l-Arabî'nin, Firavun'un ‘Ben sizin en üstün Rabbinizim sözünü onaylaması,
- d. İbnü'l-Arabî'nin, cehennemi “tatlı” göstermesi,
- e. İbnü'l-Arabî'nin, vahdet-i vücûd akidesini panteizme taşıyan sözleri,
- f. İbnü'l-Arabî'nin, İbrahim Peygamber'i tenkit ettiği sözü,
- g. İbnü'l-Arabî'nin, Nuh Peygamber'i tenkit ettiği sözü,
- h. İbnü'l-Arabî'nin, dinler üstü kimliğini gösteren sözleri.

Açıkgöz, Müslüman âlimlerin bu eleştirilerinin yanısıra bir de oryantalistlerin ve batılı diğer ilim adamlarının İbnü'l-Arabî'nin bazı görüşlerini fırsat bilerek kendi lehlerinde ve İslâm'ın aleyhinde kullandıklarını da söylemektedir. Bu itibarla İbnü'l-Arabî'nin görüş ve felsefesini eleştirme noktalarına bir yenisini daha eklemektedir. Ona göre Batı'daki İbnü'l-Arabî sevgisinin sebepleri şunlardır:

- a. İbnü'l-Arabî'nin görüşleri yeni bir din kurma çalışmalarına fırsat vermekte ve bu açıdan İslâm dini aleyhindeki çalışmaların işine gelmektedir.
- b. İbnü'l-Arabî'nin dile getirdiği bazı görüşleri üzerinden putperestliği meşrûlaştırma gayretleri sürdürülmektedir.
- c. İbnü'l-Arabî'nin kader ve kaza konusunda dile getirdikleri bazı görüş ve düşünceler, Allah'ı bile devre dışı bırakan Oryantalist yaklaşımlara temel yapılmaktadır.

¹⁰ Bu iddialar ve cevapları hakkında fazla bilgi için bkz. Ömer Yılmaz, İbnü'l-Arabî Hakkında Yapılan Eleştirilere İbrahim Kûrânî'nin Yaklaşımı, 363-388.

- d. İbnü'l-Arabî üzerinden, bozulmuş dahi olsa bütün itikatların (inançların) hak olduğu iddiası yagınlaştırılmaya çalışılmakta, böylece küresel güçlerin dinlerarası diyalog ve dinleri birleştirme planları devreye konulmaktadır.¹¹

İşte bu nakillerden de anlaşıldığı gibi, İbnü'l-Arabî hakkındaki tenkit ve tekfir noktaları genellikle aynı başlıklar zımında dile getirilmektedir. Şeyh Mekkî bunları “vahdet-i vücûd” ile ilgili olanlar ve İbnü'l-Arabî'nin diğer konulardaki görüşleri ile ilgili olanlar şeklinde iki kısma ayırmakta ve genel itibarıyla 24 (yirmi dört) ayrı başlık altında zikretmektedir. Ona göre bu tür itirazlar, meseleye yabancı olan ulema-i zahir ve meşayih-i kısrın adem-i fehmlerinden kaynaklanmaktadır.¹² Bunları birleştirdiğimizde aslında şu maddelerden ibaret olduğu görülmektedir:

- a. *Teolojik eleştiriler*: Vahdet-i vücud anlayışına bağlı yeni bir teoloji oluşturma çabasına yönelik tenkitler,
- b. *Tematik tenkitler*: Konuları kendine ait bir yaklaşım tarzı ile işlemesi ve yeni konuları gündeme getirmesi, örneğin Firavun'un imanının sıhhati ve cehennem azabının lezzeti gibi görüşlerine yönelik tenkitler.
- c. *Metodolojik tenkitler*: Vahdet-i vücûd nazariyesini bütün görüşlerinin merkezine alarak adeta dinî meseleleri yeniden tasarlamak üzere geliştirdiği kendine özgü metodolojisi ve sistematığına ilişkin tenkitler.
- d. *Terminolojik tenkitler*: Başka bir tabirle ve yeni anlamlar yükleyerek kullandığı üslup ve dile dair eleştiriler, yani İbnü'l-Arabî'nin nev-i şahsına münhasır yaklaşım biçimine ve kullandığı terminoliye dair tenkitler. Kavramlara kendi usulüne göre anlam yüklemesi, örneğin İrâde, mürîd, murâd, sâlik, müsâfir, sefer, tarîk, vakt, edeb, makam, hâl, tahakküm, inziac, şerîat, şath, adl ve yaratılmış hakk, efrâd, kutb ve gavs, evtâd, büdelâ, nücebâ, nükebâ, gibi birçok kavramı kendi sistem ve anlayışına göre kullanması, yeni yeni kelimeleri kavramlaştırmasına yönelik tenkitler.

Burada Abdurrezzak Tek'in şu değerlendirmesini nakletmek isabetli olacaktır: “*Yeni bir ilmî metot ve üslup geliştiren birçok filozof, düşünür, âlim ve sûfî gibi İbnü'l-Arabî'nin de taraftar ve aleyhtarları olmuş, tenkide uğradığı gibi müdâfaa da edilmiştir. Şeyh-i Ekber'e yöneltilen eleştirilere genel olarak baktığımızda bunların, hemcinsleri yani sûfîler ile zâhir ulema adı verilen fakih, muhaddis ve kelâm âlimleri tarafından yöneltildiğini görmekteyiz.*”

¹¹ Burak Fatih Açıkgöz, “*Bir Kişi İki Şahsiyet: İbnü'l-Arabî*”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yıl: 2013/1, Sayı:17, s. 143-169.

¹² Mekkî, *İbn Arabî, Müdafası*, s. 39-40, 143-154.

Sûfîlerin eleştirileri onun görüşlerinin tümüne değil belli bir kısma yöneliktir. Mesela Kübreviyye şeyhlerinden Alâüddeve es-Simnânî, Allah'ın zâtından “vücûd-ı mutlak” olarak bahsedilip bahsedilemeyeceği, Abdülkerim el-Cilî ilmin malûma tabi olup olmaması meselesinde, İmam Rabbânî de vücûdun mu yoksa şuhûdun mu daha üstün olduğu hususunda eleştiriler yöneltmişlerdir. Bu tenkitlerde asıl mesele her iki tarafın da kabul ettiği bir hakîkatin isimlendirilmesi noktasındadır ki, günümüz araştırmacılarına göre bu problemin temelinde gerçeğe farklı pencereden bakma diğer bir ifadeyle yanlış okuma (misreading) yatmaktadır. İkinci sınıfta teşkil eden kelam ve fıkah âlimlerinin tenkitlerine gelince, bunlar tenkitten daha çok yargılama görünümündedir. Hatta İbn Teymiyye, İbrahim el-Bikâî, Ali el-Kârî gibi bazı âlimler hakarete varan ifadeler kullanarak tekfir yoluna dahi gitmişlerdir. Buradaki problemin de kaynağını bu âlimlerin mantıklarıyla İbnü'l-Arabî'nin metodolojisinin farklı olması teşkil etmektedir.”¹³

Bu tenkitlere bakıldığında, tenkit edenlerin de tıpkı İbnü'l-Arabî gibi mazur görülmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Zira İbnü'l-Arabî'nin ifadelerinin zahiri anlamı, daha doğrusu kullandığı terminolojinin ulema nezdindeki müşterek kullanım açısından değerlendirilmesi durumunda birçok sıkıntı gündeme gelmektedir. Zira ulema uzun bir ihtilaf döneminden sonra ancak Gazzâlî ve benzeri alimlerin çabalarıyla müşterek bir metodoloji ve terminolojiye henüz gelmişken, İslâm dünyasının mağribinden zühûr edip maşrıkına kadar diyar diyar gezip, etkili üslûbu ve karizmatik kişiliğiyle yeni bir düşünce sistemi ve yeni bir metodoloji geliştirip evvela kavram kargaşasına, sonra da tenkit ve tekfir hareketlerine sebep olacak görüşler ileri sürmek, te'vîl gerektirmeyen metotlar ve terimler varken, müteşabihat türünden te'vîller yaparak ihtilaf çıkarıcı görüşler ileri sürmek, hem ümmetin, hem de ulemanın tahammül sınırlarını aşacak dereceye gelmişti. Tam da böyle bir dönemde İbnü'l-Arabî'nin piyasaya çıkıp yeni şeyleri gündeme getirmesi, sakın suyun yüzeyinde yeni halelerin genişlemesine sebep veya vesile olmuştur. Bu da tabîî olarak aleyhinde olacak bir zümreyi doğuracaktı.

3. İbn Arabî Aleyhindeki İddialardan Birkaç Tanesinin İzahı:

İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilen ve yazdığı kitaplara dayandırılan yukarıdaki iddiaların hepsini teker teker buraya alıp işlemek uzun zaman alıp bir makale metnininin aşacağından dolayı, geniş bir incelemeden sarfı nazar etmekle birlikte, biz burada örnek olmak üzere birkaç iddiayı kısa da olsa inceleme gereği duymaktayız.

3.1. Yazdıklarının İlahi Kaynaklı olması iddiası

¹³ Abdurrezzak Tek, “İbnü'l-Arabî'yi Müdâfaa Amacıyla Kaleme Alınan Fetvâlar”, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), yıl: 10 [2009], sayı: 23, s. 281-282.

İslâm âlimleri objektif bilgi kaynaklarını tesbit ederken Ömer Neseî'nin de Akaid Metninde belirttiği gibi, "sağlam duyu organları, akıl ve muhbir-i sadıkın haberi" şeklinde üç kaynak üzerinde istikrar kılmışlardır.¹⁴ Buna binaen tefsir usulü, hadis usulü ve fıkıh usulü ilimlerinde Kur'an, mütevatir ve sahih sünnet, icma-ı ulema veya icma-i ümmet ile kıyas delilleri esas alınmıştır. Bu esaslar üzerinde bazı farklı içtihat ve mülahazalar yapılmışsa da, belli bir dönemden sonra ulema nezdinde müşterek bir metodoloji ve terminoloji gelişmiş, ilmî merkezlerde asırlar boyunca bu müşterek mesaiye itina ve itibar gösterilmiştir. Ancak İbnü'l-Arabî ve diğer bazı düşünürler, sufi âlimler, felsefeciler kendilerini söz konusu ittifağa bağlı kalmak zorunda hissetmemişler, adeta hark-ı icma ve tebdil-i kıyâfet yapmışlardır. Bunun neticesinde yeni bilgi kaynakları ve yeni metodolojiler çerçevesinde hareket etmişlerdir.

İbnü'l-Arabî geneli itibârıyla bilgiye ulaşmanın üç şekilden bahseder:

1. Akıl yoluyla elde edilen, hata ve şüphe ihtimali her zaman için bulunabilen aklî bilgi.
2. Sadece rûhânî, mânevî tecrübeler, ilâhî tecellîler ve müşâhedeler vasıtasıyla elde edilen keşfi bilgi, mârifet.

3. Allah'ın (c) bizzat resullerinin diliyle bildirdiği şeriat bilgisi. Buna göre bilgiye ulaşmada üç temel şekil geçerlidir: Akıl, vahiy ve keşf ya da ilâhî bilgiye ait kapının açılması. Bunlar aynı zamanda "gerçek bilgi" vasıtasıyla ebedî mutluluğa götüren yolların üç aslı şekline de işaret eder.¹⁵

Mustafa Çakmaklıoğlu bu hususu şöyle değerlendirmektedir: "*İlk iki bilgi şeklinin söylemi içerisinde kelam, fıkıh, hadis, tefsir ya da mantık vs. gibi geleneksel ilimlerde ortaya konulan ilke ve kurallar takip edilerek doğru veya yanlış her sistemin kendi söylemi içerisinde değerlendirilir. Bu perspektiften bakıldığında İbnü'l-Arabî'nin zengin külliyâtı, İslâmî İlimlere dâir diğer literatürden temelde bir farklılık sergilemez. Zîrâ ona göre vahiy kaynaklı bilgi açısından doğrunun ne anlama geldiği, vahyin kendi söylemi içerisinde değerlendirilmelidir. Akıl ya da duyumların bilgisi de aynı şekilde kendi içerisinde bir anlam ifade eder. Keşfe dayalı bilginin söylemi içine ise İbnü'l-Arabî, orada varolan her görüşün geçerliliğini kabul etmektedir. Çünkü ona göre kâmil ve muhakkık bir sûfî, her halin ve vaktin gereklerini yerine getiren ve onları bir birine karıştırmayandır. Bu sebeple başta İbnü'l-Arabî olmak üzere sûfîler, temelde rûhânî tecrübelerle dayanan bir bilgi anlayışı geliştirirken, fukahânın şer'î hukuka dâir bilgi anlayışını, Kelâmcıların ya da Meşşâî filozofların akli, bilgi edinmenin temel aracı olarak kullanmalarını ve bu yolla bilgiyi arayışlarını göz ardı etmezler. Bilgiye ulaşmanın bu yollarını*

¹⁴ Bkz. Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Neseîyye*, tahk. Mer'î Hasan er-Reşîd, Dâru Nuri's-Sebâh, Beyrût, 2012, s. 122-169.

¹⁵ İbnü'l-Arabî, *Resâilu İbn Arabî*, thk. Muhammed İzzet, Mektebetü't-Tevfikîyye, Kahire, ts. s.101

da kendi alanı ve söylemi içerisinde değerlendirirler. Fakat aynı zamanda, sadece bu alanla sınırlı kalındığında bütün bu bilgi vasıtalarını gerçek ve nihâî bilgiye, mârifetullahı ulaşmada engel görürler.”¹⁶

İşte buradan hareketle İbnü'l-Arabî ve diğer sufi bilginler, ulema ve ümmet nezdinde müşterek metodoloji ve terminoloji sayesinde elde edilen ilim müktesebatını yeterli görmemekte, bu ölçülerin üstünde kendilerini daha çok ikna eden, sübjektif de olsa, sükûn ve itmi'nan hissettikleri yeni bilgi kaynakları arayışına girmişlerdir. Bu arayış neticesinde bilgiyi direkt olarak Allah (c.c.) ve Hz. Peygamber'den tahsil etme yolunun çarelerini bulmaya gayret göstermişler, neticede keşf, ilham, vecd gibi kaynaklar yoluyla daha kesin ulaştıklarını ifade etmişlerdir. İbnü'l-Arabî'ye baktığımızda onda da bu bağlamda birçok ifade ve ibareye rastlamaktayız. Örneğin Şam'da yazdığı Füsûsu'l-Hikem'i bu şekilde yazdığını ifade etmektedir. İbnü'l-Arabî'nin bu konudaki sözleri şöyledir:

“Hicretin 627. Yılı'nın Muharrem ayının son günleriydi. Şam'daydım. Allah'ın Rasûlü Hz. Muhammed Efendimizi gerçek bir rüyada, eline bir kitabı tutarken gördüm. Bana, “Bu” dedi, “Hikmetlerin Özü kitabıdır. Al bnu ve insanlara duyur. Herkes yararlı olsun.” Allah ve elçisinin buyruğuna uymak, emir sahiplerinin emirine itaat etmek gerekir diye düşündüm. Ulu Peygamber'in bana işaret ettiği gibi, ne eksik ne fazla olmaksızın, Füsûsu'l-Hikem adlı bu kitabın insanlara açıklanması konusundaki umudumu gerçekleştirdim. Bunda tamamen Allah'ın rızasını gözettim. Amacım da çabam da temiz idi.”¹⁷

İbnü'l-Arabî'nin kendi eliyle yazdığı bir eseri, arada herhangi bir sened yokken direkt olarak Hz. Muhammed'e nisbet etmesi, elbette ki tefsir, hadis, kelam, fıkıh ve diğer temel islamî ilimlerin usulleri açısından sıkıntılı bir durumdur. Diğer bir taraftan Hz. Peygamber'in hayatta iken insanlara tebliğ etmesi gereken bazı şeylerin sonradan başka bir şahıs tarafından tebliğ ve tebyin edildiğini iddia etmek ilmin sınırlarını aştığı gibi, dinin kemâle erdiğini beyan âyetlere ve Hz. Muhammed'in “tebliğ ettim mi?” sorusuna sahabenin “*Evet tebliğ ettin!*” diye cevap vermesinden sonra onun “*Şahid ol Ya Rab!*” demesine rağmen, asırlar sonra bir takım kitaplar izhar ederek onu Rasûlullah (s.a.s.)'e nisbet etmek, hem aklın, hem de naklin sınırlarını zorlamaktadır. İbnü'l-Arabî'nin bu iddiasını “Bu eserin Hz. Peygamber tarafından rüyada kendisine verildiğini belirten İbnü'l-Arabî'nin, bu şekilde eserine kutsiyet atfederek hem daha

¹⁶ M. Mustafa Çakmaklıoğlu, “İbnü'l-Arabî'nin Marifet Teorisi Açısından Aklın Değeri”, Manas Journal of Social Studies (MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi), 2016 Cilt: 5 Sayı: 3 s. 140-142.

¹⁷ Muhyiddin İbn Arabî, Füsûsu'l-Hikem, terc. Abdülhalim Şener, Sufi Kitap Yayınları, İstanbul, 2015, s. 9.

rahat yayılmasını hem de muhtemel tenkit oklarından kurtulmayı hedeflediği ifade edilir.”¹⁸ şeklindeki bir mazeretle açıklamanın da hiçbir ikna edici tarafının olmadığı kanaatindeyiz. Buna karşın İbnü'l-Arabî'nin bu iddiasının bir rüyadan ibaret olduğunu, söz konusu rüyanın da bizim tarafımızdan test edilme imkânının olmaması sebebiyle sadece sahibini veya sahibine inananları bağlayan sübjektif mütalaalardan ibaret olduğunu ifade etmekle işin içinden sıyrılabileceğimizi düşünmekteyiz.

İbnü'l-Arabî'nin bu tür iddialardan birkaç tanesini daha nakletmekle yetineceğiz. İbnü'l-Arabî sahip olduğu bilgilerin ve bilgilerini dayandığı kaynağın filozoflarınkinden farklı ve üstün olduğunu imaen şöyle demektedir: “Bir gün Kurtuba’da şehrin kadısı Ebû'l-Velîd İbn Rüşd’ün huzuruna girdim. *Halvetimde, Allah’ın bana açmış olduğu şeyleri duyup öğrendiği için benimle karşılaşmak istemişti. Duyduklarından dolayı şaşkınlığını izhar ediyordu. Babamın arkadaşlarından birisi olduğu için babam İbn Rüşd’ün arzusu üzerine benimle bir araya gelsin diye bir vesileyle beni ona gönderdi. O esnada bıyıkları henüz terlememiş bir delikanlıydım. Huzuruna girdiğimde sevgi ve saygıyla kalkıp beni kucakladı ve şöyle dedi: - Evet! Ben de cevap verdim: - Evet!’ Onu anladığımı düşünerek mutluluğu daha da arttı. Sonra, sevincinin sebebinin farkına vardım ve ona ‘hayır’ dedim. Bunun üzerine üzüldü, yüzünün rengi değişti. Düşündüğü şeyde şüpheye düştü. Bana şöyle dedi: - ‘Senin keşf ve feyz-i ilâhî’de bulunduğu şey mantık/nazarın bize verdiği şey midir?’ Ona hem ‘evet’ hem ‘hayır’ diye cevap verdim. Bu ‘evet ve hayır’ arasında ruhlar yerlerinden, boyunlar cesetlerinden fırlar, deyince benzi sarardı, titreme geldi, birden (sanki elli yaş) yaşlandı. Ne demek istediğimi anlamıştı. İşte bu, kutup imamın, başka bir ifadeyle müdâviu’l-kulûm’ün zikretmiş olduğu meselenin aynısıdır. İbn Rüşd sahip olduğu bilgiyi sunup (bizim söylediğimize) uygun veya farklı olup olmadığını öğrenmek için daha sonra da babamın tavassutuyla bizimle bir araya gelmek istedi. Çünkü kendisi fikir ve teorik düşünce mensubuydu. Ardından halvete cahil girip ders görmeden ya da araştırma, okuma ve kitapları inceleme olmaksızın bu şekilde dışarıya çıkan birisini gördüğü bir devirde yaşadığı için Allah’a şükretti. (Benim tecrübem hakkında) şöyle demiştir: ‘Bu bizim kabul ettiğimiz fakat mensubunu görmediğimiz bir hâldir. Kapıların kilitlerini açan o hâl mensuplarından birisinin bulunduğu bir zamanda bulunduğum için Allah’a hamd ederim. Bana onu gösterme ayrıcalığını bahşeden Allah’a hamdolsun.’”¹⁹*

¹⁸ Kavak, a.g.m., s. 56; İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-hikem*, s. 47; Abbas Azzavi, “*Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve ğulâtu't-tasavvuf*”, el-Kitâbu't-tizkârî Muhyiddini'bni'l-Arabî, Kahire: Dâru'l-Kâtibi'lArabî li't-Tibâati ve'n-Neşr, 1969, s. 135.

¹⁹ Kadir Özköse, “*Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin İbn Rüşd ile Görüşmesi*”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), yıl: 10 [2009], sayı: 23, s. 223-224. (Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, tahk.: Osman Yahya, Kahire 1985, c. II, s. 372- 373; c. V, s. 105.'den naklen)

İbnü'l-Arabî başka bir münasebetle şunları ifade etmektedir: “İbn Rüşd ile ikinci kere karşılaşmak istedim. Bunun üzerine, İbn Rüşd misâl âleminde bir surete yerleştirildi ve orada aramızda ince bir perde vardı. Bu perdeden ben ona bakıyor, o ise beni görmüyor ve nerede bulunduğumu bilmiyordu. Kendisiyle ilgilenmek onu benden alıkoymuştu. Bunun üzerine şöyle düşündüm: ‘İbn Rüşd’ün sahip olduğumuz hâle ulaşması irade edilmemiş!’ Onunla 595 yılında Merâkeş’te Hakk’a rücû ettiği yıla kadar bir daha bir araya gelmedim.”²⁰

İbnü'l-Arabî'nin bu tür söylemlerini örnek alan muhibleri de benzer ifadeler sarfetmektedirler. Örneğin Mahmut Esat Kılıç şöyle der: “Mekke’de Kâbe’nin karşısında murakabede Hacerü’l-Esved’e yönelik iken almış olduğu “**Kalk ve Anadolu’ya git!**” emri-i ilâhîsi üzerine Anadolu’ya yolculuğu başladı. Buna biz sevk-i ilahî diyoruz. Yani Anadolu’ya gelişi kendi iradesi ile olmamıştır.”²¹ Bu “ilâhî nisbet” Allah’ın bir insanın hayatı üzerindeki takdir ve tahlik sıfatlarının tecellisi olmak bağlamında bir “kader meselesi” olarak mı, yoksa Allah’ın bilim ve din meselelerine direkt müdahalesi şeklinde “özel bir bilgi aktarma yolu” olarak mı düşünülmektedir, bunun daha net ifadelerle açıklanması gerekmektedir. Aksi takdirde “vahiy” veya “vahiy benzeri” bir bilgi çeşidi ile karşı karşıya kaldığımız düşünülecektir.

İbnü'l-Arabî'nin bu özel bilgi kaynağı, sadece irfanî meselelerde söz konusu edilmemiş, hadislerin sıhhat durumlarının ortaya konulması, Hz. Peygamber’e isnad ve izafesinin test edilmesi açısından da devreye girmiştir. Nitekim bir hadis hocası olan Seyyit Avcı bu konuda yazdığı makalesinde şöyle demektedir: “İbnü'l-Arabî’de hadislerin keşif yoluyla tashihi fikri çok erken dönemde başlamış, kendisi daha Mağrib’de bulunduğu 598/1201 yılında kendisinin kurbet makamına ulaştığını, hadisleri keşif yoluyla alabilecek bir kişinin mutlaka kurbet mertebesine yükselmesi gerektiğini söylemiştir. İbnü'l-Arabî, henüz hiçbir hadis kitabını tanımadan, keşif ve ilham yoluyla Hz. Peygamber’le irtibat kurmuş, daha sonra öğrendiği hadislerin keşfen müşahede ettikleriyle çelişmediğini ifade etmiştir. Nitekim İbnü'l-Arabî, keşif yoluyla Hz. Peygamber’in sûretinden ilim aldığını açıklarken kendisinin daha önce ne âlimlerden, ne de kitaplardan öğrendiği şer’î hükümlerin bir çoğunu bu suretin bir benzerinden aldığını, şer’î hükümlerle ilgili olarak bu suretin kendisine söylediklerini memleket âlimleri içinde hadis ilmi ile fikhî mezheplerin ihtilafını bilen birisine anlattığında, kendisinin bildirdiği her konuda bir harfî bile eksiksiz Hz. Peygamber’den sahih bir hadis rivayet edildiğini söylediğini, hatta o âlimin bu duruma şaşırıldığını, meselâ namazda her eğilme ve doğrulmada iki elin kaldırılmasıyla ilgili olarak gördüğü hadisin de bunlardan biri olduğunu, halbuki

²⁰ İbnü'l-Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, c. II, s. 373.

²¹ Mahmud Erol Kılıç, “İbn-İ Arabî’yle “Zaman’ın Ruhu’nu Okumak”, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), [2009], sayı: 23, ss. 54.

yaşadığı beldede fakihlerden hiç birisinin bu görüşte olmadığı gibi bunu yapanın da bulunmadığını, böyle bir uygulamayı daha önce de hiç görmediğini, bu durumu muhaddislerden olan Muhammed b. Ali el-Hâc'a arzettiğinde kendisine bu konuda Hz. Peygamber'den Müslim'in Sahîh'inde zikrettiği bir hadis rivayet ettiğini, Müslim'in bu rivayetine hadisleri mütâlaa ettiğinde vakıf olduğunu belirtmiştir. İbnü'l-Arabî, Fütûhât'ı yazarken takip ettiği yolu izah ederken yine keşfe dayandığını, kendisinin başka eser ve müelliflerin yolundan gitmediğini, çünkü her müellifin kendi iradesinin etkisi altında kaldığını, zira müellifin eserinde kendi tercihinin sınırları içinde ve özellikle yaymak istediği bilgisinin tesirinde dilediğini ifade ettiğini, eser sahibinin bilgisinin sonuçlarını yazarken ele aldığı konuların hakikatını ortaya koymak zorunda olduğunu, halbuki kendisinin böyle olmadığını, kendisine verilen bilgilerin ancak ilahi makamın kapısında bekleyen, kendisine kapıdan açılacakları gözetleyen, muhtaç ve her türlü bilgiden yoksun kişinin kalbinde oluşan bilgiler olduğunu ifade etmiştir. Keşif yolunun kurucusu olarak kabul edilen İbnü'l-Arabî, bu iddialarını eserlerinde açıklamış, keşifle ilgili görüşlerini fevkalâde bir cesaretle savunmuştur. Füsûs'taki bilgilere göre, İbnü'l-Arabî'nin halife ünvanını verdiği bu kamil insanlardan bazen bir meselede o konudaki hadise ters düşen bir söz duyulabilir. Halk bu sözün içtihadattan kaynaklandığını, aksi takdirde hadise aykırı bir beyanda bulunulamayacağını sanır. Halbuki durum böyle değildir. Belki bu halife nazarında o hadis keşfen sabit olmamıştır. Eğer sabit olsaydı o hadisle hükmeder, aksi istikametteki içtihadattan vazgeçerdi. Bu fikirleriyle İbnü'l-Arabî, kaynaklarda mevcut her hadisin sahih olmadığını, ulemanın sahih zannettiği bazı hadislerin, keşif sahipleri tarafından tashih edilmediğini belirtmektedir. Nitekimel-Fütûhatu'l-Mekkiyye adlı hacimli eserinin değişik bablarında buna işaret etmiştir. İbnü'l-Arabî'ye göre senedi yönünden sahih olan nice hadisler vardır ki, mûkaşif onu Resûl-i Ekrem (s.a.)'e sorar. Resûl-i Ekrem onu kabul etmez, *“Ben böyle bir şey demedim, bununla hükmetmedim”* buyurur. Böylece o mûkaşif, bu hadisin zayıf olduğunu bilir ve onunla amelî terkeder. Her ne kadar tarihinin sıhhati sebebiyle hadisçiler o hadisle amel etse de gerçekte öyle değildir. Nitekim Sahîh-i Müslim'in baş tarafında böyle bir rivayet vardır. Mûkaşif, ehl-i nakle göre sahih olan bu hadisin senedini kimin uydurduğunu bilir. Ya şahsın ismi kendisine açıklanır, ya da o şahsın sûreti kendisine gösterilir. Yine senedinin zayıf olması sebebiyle kendisiyle amelîn terkedildiği nice zayıf hadisler vardır ki, gerçekte sahihtir. Sened içindeki yalancı râvi bir hadis uydurmadığı ve doğru söylediği halde muhaddis ona güvenmediğinden onu reddeder. Bu râvi tek kaldığı ve medâr-ı hadis olduğu zaman da böyledir. İbnü'l-Arabî, Fütûhat'ın bir başka yerinde ise bu zatların keşiflerinde Resûl-i Ekrem (s.a.)'i gördüklerini, Resûl-i Ekrem'in kendilerine nakil yönünden zayıf olan hadisleri tashih ettiğini haber vermiş, kendisinin ulaştığı manevi makamı bir tahdis-i nimet kabilinden

zikrederek, kendisinin Resûl-i Ekrem (s.a.)'e bütün hadisleri rzettiğini, onun kendisine nakil yönünden sahih olan pek çok hadis için o hadisleri söylemediğini, yine rivayet açısından zayıf nice hadisler için ise onları ifade ettiğini belirtmiştir. İbnü'l-Arabî 'nin bu sözleri kuru bir iddiadan ibaret kalmamaktadır. Gerçekten o, keşif yoluyla tashihine inandığı bazı hadisleri eserlerinde zikretmeyi ihmal etmemiştir. Gerek Fütûhât'ta gerekse diğer eserlerde tespit edebildiğimiz örnekler vardır.”²²

İbnü'l-Arabî Fütûhatı yazma sebeplerini açıklarken şöyle demektedir: “*İlâhî ilim, eksikliklerden münezze ve yüce olan Allah'ın ta'limini ilham ve ilka yoluyla, aynı şekilde kişinin kalbine Ruhü'l-Emini indirerek gerçekleştirdiği ilimdir. İşte bu kitap da bu tarzındadır. Allah'a yemin olsun ki biz bu kitapta bir harfi bile imlâ-i ilâhi, ilkâ-i Rabbânî, nefes-i rûhânî kevnî zihnimize gelmeden yazmadık. İşte yaptığımız bundan ibarettir. Bununla birlikte biz, yeni bir şeriat getiren bir resullerden ve insanları yeni şeylerle mükellef kılan nebilerden değiliz. Zira teşriî risâlet ve teklifi nübüvvet Rasûlullah (s.a.s.) ile birlikte sona ermiştir. O halde ondan sonra ne şeriat getirci bir resul, ne de teklif getirci bir nebi gelmeyecektir. Buna göre bizim bu ilmimiz, sadece Allah'ın peygamberlerinin dili üzerine teşri kıldığı bir bilgi türü, hikmetten ve levh-i vücûdda yaratmış olduğu âlemin harflerinden ve hakkın kelimelerinden ibarettir. Binaenaleyh ilahî tenzil sona ermemiştir. Belki o, dünyada ve ahirette bir süreklilik arz etmektedir. Bizim bunu söylememiz, bazı vehme düşen mütevehhim insanların ben ve benim emsalimin nübüvvet iddiasında bulunduğunu düşünmelerini engellemektir. Hayır Vallahî! Nübüvvetten geriye sadece özel olarak Hz. Muhammed (s.a.s.)'in izi üzerinde takip edilen bir mirâs ve sülûk kalmıştır. Gerçi onun nübüvveti umum halkın hepsini de ilgilendirmektedir. Ancak bizim gibilerinde de ondan geriye kalan mübeşşirat, mekarim-i ahlak, hıfz-ı Kur'an gibi Nübüvvet cüz'leri miras kalmıştır.*”²³

İşte nübüvvet iddiasının reddi ve sadece peygamberlikten kalan ilim ve hikmet irsiyyetinin itirafı şeklindeki bu ikaz ve uyarıya rağmen, İbnü'l-Arabî'nin bu tür iddiaları veya ifadeleri, ulema nezdinde hem tenkit, hem de takdir çabalarını harekete geçirmiş, bu nedenle lehinde ve aleyhinde birçok görüşler belirlemiştir.

3.2. Vahdet-i vücüt inancının tevhid akidesine aykırı oluşuna dair tenkit:

İbnü'l-Arabî'nin en çok eleştirilen görüşü, vahdet-i vücûd görüşüdür. Bu görüşün İslâm'da olmadığı ve diğer din ve felsefelerden dinin içine sızdırılıp böylece tevhid akidesinin

²² Seyit Avcı, “Keşif Yoluyla Hadis Rivayeti Meselesi”, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi IV (2004), Sayı: 4, s. 168-169; İbn Arabî, *Fütûhât*, I, 127, 150, 187, 224, 483, 591, 758, 774, II, 32, 61, 322, 376, III, 13, 131, 343, 526, 549, IV, 3,28'den naklen) Bu tür hadislere gösterdiği örnekler (16 adet hadis) için bkz. Avcı, a.g.m., s. 170-174.

²³ İbn Arabî, *Fütûhat-ı Mekkiyye*, 3/595.

bozulmaya çalışıldığı iddia edilmektedir. İbnü'l-Arabî'nin muhâlifleri onun hayatını adadığı vahdet-i vücud görüşünü şöyle anlamaktadırlar: “*Vahdet-i vücud akidesi şu demektir: Allah (c.c.) ile âlem birdir. Her ikisi de aynı şeydir. Buna göre vahdet-i vücud inancı Allah ile âlemi bir tutan bir felsefî görüştür. Bu inanca göre tek bir varlık vardır, o da Allah'dır. Onun dışındaki her şey onun araz ve belirtileridir.*”²⁴

İbn Teymiyye'ye göre ise “*vahdet-i vücud, ayınların varlığı bizzat Hak Teâlâ'nın varlığının aynısıdır. Buna göre kâinatta mevcut olan güneş, ay, felekler, hayvanlar, insan, hatta şeytan ve cinler, tahkir edilen varlıklar ve necis şeylerin tümü Allah'ın zatından başka bir şey değildir.*”²⁵ Vahdet-i vücudçulara göre kâinatın ve varlığın herhangi bir gerçekliği bulunmamakta ve Allah'tan başka her şey hayalden ibarettir. İbnü'l-Arabî “*Kâinat bir hayalden ibarettir.*” derken, Davûd-i Kayserî “*Varlık, vehimlerden ibarettir.*” demiştir. Aynı akideyi savunan İbn Seb'in de şöyle demiştir: “*Allah (c.c.) tek vardır (sadece Allah vardır.) O hem yardım eden hem de yardım edilendir. O, zâhir olan her şeyin aynıdır. O, her mananın anlamıdır. (Zahirde görüldüğü gibi) Batın diye isimlendirilmesi de hakdır. Zira o zahir olan her şeyin bizzat kendisidir.*”²⁶ İbnü'l-Arabî ve tabilerinin bu ifadelerini Allah ile kâinatı bir tutma anlamında izah edenlere göre vahdet-i vücûd anlayışı küfür ve şirk anlamına gelmektedir.²⁷

Sehâvî İbnü'l-Arabî aleyhindeki fetva ve mütalaaları serd ederken, onun vahdet-i vücûd görüşünü şu ibaresine dayandırmaktadır:

"وإن العارف من يرى الحق في كل شيء، يل يراه عين كل شيء "

“*Şüphesiz ki arif, Hakk'ı her şeyde görendir. Hatta onu her şeyin aynı olarak görendir.*”

Sehâvî'ye ve onun görüşlerini naklettiği âlimlere göre bu ifade, Yahûdî ve Hıristiyanların düştüğü şirkten daha büyük bir küfürdür. Zira bu ifade, her şeyin ilah olduğu, aynı şekilde Allah'ın eşek, domuz ve köpek gibi varlıkların bile aynında mevcut olduğu, hatta putlara ibadetin gerçekte Allah'a ibadet etmek olduğu anlamına gelmektedir.²⁸ Sehâvî selef ve haleften bir çok âlimden nakiller yaparak İslâm tarihinde muteber olarak görülen ve itikad, ibadet ve muamelatta içtihadıyla amel edilen tüm âlimlerin hulûl ve ittihad manasına gelecek tüm batıl itikatlarla birlikte vahdet-i vücûd inancını da red ettiklerini belirtmektedir.²⁹

²⁴ Ahmed b. Ahmed Belhamr, a.g.e., s. 90.

²⁵ İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, 2/160.

²⁶ Ahmed b. Ahmed Belhamr, a.g.e., s. 91; Kayserî, *Şerhu Füsûsi'l-Hikem*, 2/4; İbn Seb'in, *Resâil*, 91-92.

²⁷ Ahmed b. Ahmed Belhamr, a.g.e., s. 92-93.

²⁸ Sehâvî, *el-Kavlü'l-Münbî*, (Belhamr Tahkiki), s. 137.

²⁹ Sehâvî, *el-Kavlü'l-Münbî*, (Belhamr Tahkiki), s. 137-200.

Bikâf de İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd anlayışını şöyle özetlemektedir: “*Bu âlemin dışında hiçbir şey yoktur. İlah ise, cüziyyatının zımnında varlığı bulunan bir küllî şeydir. Bu düşünce de iyice kavrayanların göreceği gibi, aslında ilah diye bir şey yoktur anlamına gelmektedir.*”³⁰

İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd anlayışını bu şekilde tarif edip karşı çıkanlar, onun ifadelerinden tam anlamıyla “panteizm” düşüncesini çıkarmaktadırlar. Bu nedenle de onun bu felsefesinin aslında kadim din ve felsefelere, örneğin Eski Yunan Felsefesine dayandığını ve çağdaş felsefede Spinoza'nın görüşlerine benzediğini belirtmektedirler.³¹ Böylece biz, vahdet-i vücûd karşıtı âlimlerin İbnü'l-Arabî, İbn Seb'in ve İbn Fâriz'i tekfir ettiklerini görmekteyiz.³² Ancak burada şuna dikkat çekmek gerekmektedir: “*Vahdet-i vücûd*” ile “*vücûdiyye*” anlayışını birbirine karıştırmamak için, kıyas yaparken nüans farklarını gözden kaçırmamak gerekmektedir.³³ Nitekim Ferid Kam de bu konuda şöyle bir uyarı yapmıştır: “*Panteizm ve vahdet-i vücûd arasından şekil bakımından benzerliğe bakıp aralarındaki manevi farkı dikkatimizden kaçırmamalıyız. Bu fark iman ile ilhâd arasındaki farkın aynısıdır.*”³⁴

4. İbnü'l-Arabî'nin lehinde yapılan müdafaa gayretleri

Buraya kadarki malumattan anlaşıldığı gibi, İbnü'l-Arabî'nin serd ettiği görüşler, bir çok alim nezdinde ihtilaf ve itiraza sebep olduğu gibi, büyük bir alim zümresi tarafından da kabul ve iltifat görmüştür. Onunla ilgili yapılan tenkit ve tekfir iddiaları, ileri sürdüğü görüşlerin itikadî açıdan bir sorun oluşturup oluşturmadığı esasına dayanmaktadır. Bununla birlikte onu müdâfaa etmek amacıyla kaleme alınan eserlere ve resmi veya gayr-ı resmî makamlar tarafından onu tebrie etme amacını taşıyan fetvâlara baktığımızda şu temel sorulara cevap aranmaya çalışıldığını görmekteyiz: “İbnü'l-Arabî'nin itikadî sahih midir, velâyeti kabul edilebilir mi? Onun *Fusûsu'l-hikem*, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* ve *et-Tedbîrâtü'l-ilâhiyye* gibi eserlerini okumak, okutmak ve onlarda yer alan Firavun'un imanı gibi hususlara inanmak ve bunlarla amel etmek dinen doğru mudur? Şeyhin eserlerinin yakılmasını emreden ve en büyük kâfir olduğunu (şeyhu'l-ekfer) söyleyenin şer'î açıdan durumu nedir? Bir vâizin kürsüde İbnü'l-

³⁰ Bikâf, *Tenbîhü'l-Gabiy*, s. 19.

³¹ Ahmed b. Ahmed Belhamr, a.g.e., s. 92-94.

³² El-Bikâ'î, *Tenbîhü'l-Gabiy*, s. 213-217; Sehâvî, *el-Kavlü'l-Münbî*, (Belhamr Tahkiki), s. 110-115.

³³ Vahdet-i vücûd ve panteizm gibi düşünce sistemlerinin farklı tarafları konusunda geniş bilgi için bkz. Hüsamettin Erdem, *Panteizm ve Vahdet-i Vücud Mukayesesi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990; Hür Mahmut Yücer, “*Kitap Tanıtım Ve Değerlendirmeleri*”, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), yıl: 10 [2009], sayı: 23, s. 701-706.

³⁴ Bkz. Ferid Kam, *Vahdet-i Vücûd*, s. 80-98; Süleyman Uludağ, “*Ferid Kâm ve Vahdet-i Vücûd Adlı Eseri*”, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), yıl: 10 [2009], Sayı: 23, s. 27-28; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tariikatler*, İfav Yay., İstanbul, 1994, s. 209-301.

Arabî'ye sövmesinin, dalâlete ve küfre düştüğünü iddia etmesinin ve ona tabi olanların da bu sebeple küfre düşeceğini söylemesinin hükmü nedir?"³⁵

Bu konuda yapılan araştırmalar onun hakkında özel fetvalar çıkarıldığını ifade etmektedir. Örneğin Osman Yahya, konuyla ilgili yaptığı geniş kapsamlı çalışmasında İbnü'l-Arabî hakkında isdar edilen fetvaları kronolojik sıraya dizerek uzun bir liste ve şablon halinde eserine almıştır. Buna göre İbnü'l-Arabî hakkında Hicrî 629 yılından 1135 yılına kadar 181 fetva verilmiştir.³⁶ Aynı konuyu bir makale halinde inceleyen Abdurrezzak Tek, "*İbnü'l-Arabî'yi Müdâfaa Amacıyla Kaleme Alınan Fetvâlar*", başlığı altında 12 adet meşhur alimin onun hakkındaki fetvalarını detaylarıyla ele almıştır. Aşağıda bunlardan birkaç tanesini örnek olarak ve fetvalarını özetleyerek sunacağız:³⁷

4.1. Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Hasan el-Beyzâvî: "İbnü'l-Arabî'nin eserlerine gelince; bunlar coşkun denizler gibidirler ki, içlerindeki cevherlerden dolayı ne evveli ne de sonu bilinir. Hiç kimseye onun eserlerine benzer kitaplar yazmak nasip olmamıştır. Bununla birlikte Cenâb-ı Hak onun kitaplarının değerini bilmeyi sadece ehline tahsis etmiştir. İbnü'l-Arabî'nin kitaplarının bir özelliği de şudur ki, onları okuyan ve mütalaaya devam eden kimse çözümleri zor olan hususları ve problemleri kolaylıkla çözebilir."³⁸

4.2. Mecdüddin el-Firûzâbâdî (ö.817/1415): "Muhyiddin İbnü'l-Arabî bilgisi ve yaşayışı açısından şeriat ehlinin imamı, amel ve ilmi açısından tarikat ehlinin mürebbîsi, zevk ve anlayış itibarıyla onların şeyhlerinin şeyhidir. Ona nispet edilen kitapların okunması, okutulması ve ihtiva ettikleri bilgilerin kullanılmasına gelince, eğer ehli tarafından okunur ve okutulursa caizdir; itikâdı sağlam olan eserlerine bakabilir. Bu vasıfları taşıyan bir kimsenin şeyhin eserlerine bakması (dinî hususlardaki) müşküllerini çözmeye yardımcı olacaktır. Zaten aksi düşünülemez. Zira İbnü'l-Arabî Kur'ân-ı Kerîm'i yetmiş küsur ciltte tefsir etmiş, "*Ona tarafımızdan bir ilim öğretmiştik*" âyetine kadar gelmiş ve bu âyette iken Cenâb-ı Hak şeyhin ruhunu almıştır. Bütün bunlar İbnü'l-Arabî hakkında en büyük, en tam ve en güçlü delillerdir. Öyle ki bu hususu ancak inatçı ve münkir olan inkâr edebilir."³⁹

4.3. İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1449): "İbnü'l-Arabî sahili olmayan engin bir deniz gibidir. Öylesine büyük bir okyanustur ki dalgalarının sesi duyulmaz. İbnü'l-Arabî'yi

³⁵ Tek, a.g.m., s. 282.

³⁶ Bkz. Osman Yahya, Mukaddime, s. 48-65.

³⁷ Geniş bilgi için bkz. Tek, a.g.m., s. 281-301.

³⁸ Süleymaniye Kütüphanesi Nâfiz Paşa bölümündeki 685 numaralı yazmada fetvânın, *Tefsir ve Tavâli'* sahibi Kadı Beyzâvî tarafından kaleme alındığı belirtilmektedir. Bk. Süleymaniye Ktp., Nâfiz Paşa, no: 685, vr. 2b-3a. Fetva ile ilgili ayrıca bakınız; Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, no: 271, vr. 33b-34a; Lâleli, no: 3720/9; Hacı Mahmud Efendi, no: 2522.

³⁹ Hulûsi Kılıç, "Firûzâbâdî", *DİA*, c. XIII, s. 142-145; Tek, a.g.m., 284.

vasfedebilecek ne bir sıfat ne bir hâl ne de bir makâm vardır. Kim ben şeyhi anlattım derse bilsin ki onun hakkında hiçbir bilgisi yoktur.”⁴⁰

4.4. Celâleddin es-Suyûtî (ö.911/1505): “Geçmişte ve günümüzde İbnü'l-Arabî hakkında ihtilaf eden insanlar temelde şu üç guruba ayrılmışlardır. Bunlardan ilk grup; onun velî olduğuna inananlardır ki, doğrusu da budur. Mâlikîlerin imamı Tâceddin b. Atâullah ve Afîfüddin el-Yâfi'î bu gruptandır. İbnü'l-Arabî'nin velâyetine inananlar onu çokça övmüş ve onun marifet sahibi olduğunu söylemişlerdir. İkinci grup, İbnü'l-Arabî'nin dalâlete düştüğünü zannedenlerdir, fakihler böyledir. Üçüncü grup ise İbnü'l-Arabî (şeyh) hakkında susmayı tercih edenlerdir. Hâfız ez-Zehebî *Mizân* adlı eserinde böyle yapmıştır. Öte yandan başlangıçta sûfiler ve İbnü'l-Arabî hakkında iyi düşünmeyip sonrasında bu fikrinden vazgeçenler de olmuştur ki, İzzeddin Abdüsselâm bunlardandır. Abdüsselâm önceleri İbnü'l-Arabî'nin değerini düşüren sözler sarfederken sonrasında onun kutup olduğunu söylemiştir... Diğer taraftan Şeyhülislam Şerefuddin'e İbnü'l-Arabî hakkında sorulduğunda sükût etmiş ve bunun daha doğru olduğunu söylemiştir. Zira ona göre Şeyh hakkında iyi veya kötü bir şey söylemeyip susmayı tercih etmek takvâ sahibi kişilere uygun olan bir tavrıdır.”⁴¹

4.5. Ebû Yahya Zekeriyya el-Ensârî (ö.926/1520): “İbnü'l-Arabî ve ona bağlı olanlar müslüman ve iyi kimselerdir. Sözleri diğer sûfilerin kullandıkları sözlere benzer. Bu söz ve istihlaklarla kastettikleri şey doğrudur. Zira İbnü'l-Arabî'nin velî olduğu hususunda Şeyh Tâceddin b. Atâullah ve Şeyh Abdullah el-Yâfi'î gibi birçok âlim ve ârif hem fikirdir. İbnü'l-Arabî'nin eserlerinde zikrettiği “Tevhid denizine dalan kimsenin zâtı Hakk'ın zâtında, sıfatları da O'nun sıfatlarında kaybolur. Böylece kişi mâsivâdan bütünüyle uzaklaşır.” şeklindeki sözlerin hulûl ve ittihad olarak değerlendirilmesi ibare ve ifadenin yetersizliğinden dolayıdır. Yoksa zannedildiği gibi değildir. Allah'a yemin olsun ki, şeyh bildiğini yazmış, şahid olduğunu da bilmiştir. Yani o eşyanın hakikatine şahid olmuştur. Fakat aklın bunu idrak etmesi mümkün değildir. Sonuç olarak denilebilir ki şeyh söz konusu olduğunda sözlerinin ve sözleriyle murad ettiklerinin doğru olduğunu kabul etmek daha doğrudur.”⁴²

5. İbnü'l-Arabî'yi müdafaa eden alimlere genel bir bakış:

Bu zatların dışında İbn Hacer el-Heytemî, Abdülvehhâb Şa'rânî, Alauddin Muhammed b. Ali el-Haskafî, İzz b. Abdüsselâm, Şihâbuddîn es-Sühreverdî gibi daha nice âlimler de İbnü'l-Arabî'nin velâyet derecesi yüksek bir Allah dostu olduğunu ve ifadelerinin bağlamından

⁴⁰ Süleymaniye Ktp., Nâfiz Paşa, no: 685, vr. 5a.'den naklen Tek, a.g.m., s. 285.

⁴¹ Süleymaniye Ktp., Lâleli, no: 1512, vr. 53a.'den naklen Tek, a.g.m., s. 286.

⁴² Ebû Yahya Zekeriyya el-Ensârî, *Esna'l-metâlib şerhu ravzi't-tâlib*, tahk.: M. Muhammed Tamir, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1422/2001, c. VIII, s. 295. Tek, a.g.m., s. 286-287.

koparılmadan, kendi iç tutarlılığı açısından değerlendirildiği takdirde şeriate aykırı bir şey taşımadığını söylemişlerdir. Bununla birlikte Şerefuddîn el-Münâvî, Hafız ez-Zehabî gibi bazı âlimler de hakkında sükût etmenin ve hükmünü Allah'a havale etmenin daha iyi olduğunu belirtmişlerdir. İbn Haldûn da onun eserleri üzerinde tıpkı Herevî, İbn Seb'în, İbn Affî ve İbn Fâriz benzeri birçok tasavvuf âliminin eserlerinde olduğu gibi tashif ve tahriflerin yapıldığına işâret etmektedir.⁴³ Binaenaleyh halk nezdinde evliya olarak bilinen ve eserleri kıymetli pahalarla satılan âlimlerin kitaplarının istinsahında acelecilikten kaynaklanan tahriflerin yanı sıra dini yozlaştırmak ve Müslümanları ifsad etmek amacıyla zındık, mülhid, müfsid ve din düşmanlarının hile ve desiselerini de göz ardı etmemek gerekmektedir.

Bütün bunlardan anlaşıldığı gibi, İbnü'l-Arabî'yi müdafaa eden âlimler, bir âlimin veya arifin ilim irfan derecesini değerlendirmekten aciz şahıslar değildirler. Bunların her birisi, İslâm dünyasının ender âlimlerindedir. Ayrıca hepsinin de hem tasavvuf, hem de diğer ilimlerin tümünde eserleri ve derin müktesebatı vardır. Bu zatlar İbnü'l-Arabî'yi hariçten değerlendiren ve onun talebeleri veya müritleri arasında yer almayanlardır.

Ancak bazı âlimler de vardır ki, onlar İbnü'l-Arabî'den direkt olarak etkilenmiş ve hayatlarını onun eserlerinin yazım ve tashihine, görüşlerinin tekmil ve tenşirine adanmıştır. Bu çerçevede baktığımızda şunu görürüz: İbnü'l-Arabî'nin görüşleri, başta talebeleri İbn Sevdekin (ö.646/1248), Sadreddin el-Konevi (ö.673/1274) ve Afifüddin et-Tilimsânî (ö.690/1291) gibi muhakkikler vasıtasıyla talim edilmiş ve daha sonra Fahrüddin el-Irakî (ö.688/1289), Saidüddin el-Fergânî (ö.699/1300), Müeyyediddin el-Cendî (ö.700/1300), Abdürrezzak el-Kâsânî (ö.731/1330), Davud el-Kayserî (ö.751/1350) gibi âlimlerle düzene sokulmuştur. Şeyh'in eserlerinin anlaşılması babında pek çok eserler, şerhler, lugatler kaleme alınmış, O'nun geliştirdiği vahdet-i vücud ekolü tasavvufa ve tasavvuf literatürüne yeni ıstılah ve tabirler kazandırmıştır.⁴⁴

Bazı âlimler de Anadolu coğrafyasında İbnü'l-Arabî'nin görüş ve eserlerinin yayılması için özel çaba sarf etmiştir. Konevî'den itibaren günümüze kadar yedi asır boyunca İbnü'l-Arabî ekolünü ülkemizde devam ettiren bu şahsiyetlerden önde gelen bazıları şunlardır: Dâvûd-i Kayserî, Molla Fenârî, Muhammed Kutbuddin İznikî, Yazıcızâde Muhammed Efendi, Cemal Halvetî, İdris Bitlisî, Sofyalı Vali Efendi, Üftâde Muhammed Muhyiddîn, Aziz Mahmud Hüdâyi, Nureddin Musliheddin Mustafa Efendi, İsmail Ankaravî, Abdullah Bosnevî, Sarı

⁴³ Bkz. Bahauddîn Muhammed b. Abdilganiy el-Beytâr ed-Dimeşkî, *Fethu'r-Rahmâni'r-Rahîm bi Makâleti'l-Cilî Abdülkerîm ve'l-Hatm İbn Arabî Muhyiddîn*, Tahk. Asım İbrahim el-Keyyâlî, Nâşirûn, Beyrût, 2013, s. 24-27.

⁴⁴ İhsan Kara, "İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf İstılahlarına Etkisi ve Seyyid Mustafa Rasim Efendi'nin İstılahât-İ İnsân-ı Kâmil'i Örneği", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), yıl: 10 [2009], sayı: 23, s. 585.

Abdullah Efendi, Karabaş Veli, Atpazarî Osman Fazlı İlâhî, Niyâzî-i Mısrî, İsmail Hakkı Bursevî, Nasuhî Mehmet Efendi, Abdullah Salâhî-i Uşşâkî, Harîrîzâde Seyyid Muhammed Kemaleddin, Muhammed Nuru'l-Arab, Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî, Salahaddin Yiğitoğlu, Ahmet Avni Konuk ve Nuri Gençosman.⁴⁵

William Chittick bu konuda şöyle der: “*Sadreddin Konevî hocası kadar velût değildir, fakat altı kitap ve birçok risâle yazmıştır. Aynı zamanda bu ekolde en çok etkiye sahip olan dört müellifin hocası olmuştur: Bunlar Afüfiddin Tilimsânî, Müeyyidüddin Cendî, Sadeddin Fergânî, Fahreddin Irakî'dir. Konevî, vefat ettiğinde Şeyh-i Ekber'in öğretilerinin temel nakledicisi olarak tanınmıştı bile. Onun İbnü'l-Arabî'nin öğretilerine en önemli katkısı, sonraki nesillerin okuyabileceği bir tarzda düzenlenmiş bir sistem geliştirmesidir. Onun kitapları, nispeten daha kısa olmakla birlikte hocasının eserlerine göre daha sistematik ve sonraki tartışmaların temeli olacak anahtar hususlara odaklanmış durumdadır. Konevî'nin etkili olmasının nedenlerinden biri, İbnü'l-Arabî'nin bakış açısına ilk elden giriş sağlamak için incelenen bir ana metin olan Fusûsu'l- Hikem'in önemidir. Eserin en etkili ilk iki şerhi, Konevî'nin kitabın bölüm başlıklarının anlamlarını açıkladığı Fekkü'l-Hutûm'u (el-Fükûk) ve öğrencisi Cendî'nin şerhidir. Zikredilen ikinci şahıs (Cendî) Abdürrezzak Kâşânî'nin hocası, Kâşânî ise Dâvud-ı Kayserî'nin hocasıdır.*”⁴⁶

İbnü'l-Arabî'nin eser ve görüşlerinin yayılmasında ve müdafilerinin sayısının fazla olmasında kendisinin daha hayatta iken aldığı tedbirler ve yaptığı savunmaların da etkisi büyüktür. Daha vefat etmeden evvel söylediği sözlerin hangi noktalara çekileceğini düşünerek savunma moduna girmeden birçok eleştiri ve itiraza hazır cevaplar vermiştir. Bu nedenle Şam'da bulunduğu ömrünün son demlerinde eski eserlerinden bir kısmını yeniden gözden geçirmiş, bir kısmını ikinci bir baskı gibi el yazısıyla yeniden istinsdah etmiştir. Bu konuda Abdülcebbar Kavak şöyle demektedir:

“İbnü'l-Arabî'nin Şam'da geçirdiği son yılları, hem yazılı eserleri hem de canlı eserleri sayılabilecek olan talebeleri açısından hayli verimli bir dönem olmuştur. Zira talebeleri bir taraftan onun düşünce dünyasını anlamaya gayret ederken, diğer taraftan şeyhlerine yöneltilen eleştirilere kendi zaviyelerinden cevap vermek için hazırlık yapma fırsatını bulmuşlardır. XIII. asırda İbnü'l-Arabî'yi müdafaa eden şahsiyetler içinde İbn Sevdekîn olarak tanınan Ebû Tahir en-Nûrî el-Hanefî (ö.646/1248), Sa'düddin Muhammed b. el-Müeyyid b. Abdullah el-Cüveynî

⁴⁵ İhsan Kara, “İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf İstilahlarına Etkisi ve Seyyid Mustafa Rasim Efendi'nin Istilâhât-İ İnsân-ı Kâmil'i Örneği”, s. 585.

⁴⁶ William Chittick, “Merkezî Nokta: İbn Arabî Ekolünde Sadreddin Konevî'nin Rolü”, Çev: Betül Güçlü, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), [2009], sayı: 23, ss. 669-684.

es-Sûfî (ö. 650/1252), Şam'ın Şafîî başkadılarında Yahya b. Muhammed Ebu'l-Fadl Muhyiddin, Sadreddin el-Konevî (ö. 672/1274), Afîfüddin Süleyman et-Tilimsânî (ö. 690/1291) ve oğlu Muhammed b. Afîfüddin et-Tilimsânî ile Emîr Bedrüddin Hasan b. Ali b. Yûsuf b. Hûd, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Hasan el-Beyzâvî'nin isimleri sayılmaktadır: 723/1323 yılında Şam'ın Şafîî kadılığına atanan Ali b. İsmail b. Yûsuf el-Konevî, İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd düşüncesine muhalif olmakla beraber şahsına son derece bağlı ve saygılı bir sûfî olarak tanınmıştır.⁴⁷ Yine bu dönemde yaşayan Şeyh Nasr el-Münbicî İbnü'l-Arabî'nin düşüncelerini ve akidesini müdafaa etmesiyle bilinen bir sûfîdir. Şâziliyye tarikatı şeyhlerinden Kuzey Afrikalı Ali b. Meymûn el-İdrisî (ö. 917/1511), bir dönem Şam'a yerleşmiş ve Şâziliyye tarikatının neşriyle meşgul olmuştur. Bu zat Şam'da iken yazdığı *Tenzîhu's-siddîk an vasfi'z-zindîk* adlı eseriyle İbnü'l-Arabî'yi savunan sûfiler arasına katılmıştır."⁴⁸

Kavak sözlerine şöyle devam etmektedir: “Yavuz Sultan Selim de Şeyh Mekkî olarak tanınan Muhammed b. Müzafferüddin (ö. 926/1519)'den İbnü'l-Arabî aleyhtarlarını tenkit ve itirazlarına cevap olmak üzere bir eser telif etmesini istemiştir. Şeyh Mekkî'nin Farsça olarak kaleme aldığı *el-Cânibü'l-garbî fi halli müşkilât-ı Şeyh Muhyiddin İbnü'l-Arabî*⁴⁹ adlı eseri ile Şeyhülislam İbn Kemal (ö. 940/1534)'in İbnü'l-Arabî'yi tebriye eden fetvası, Osmanlı imparatorluğunda İbnü'l-Arabî ve düşüncelerine uygulanan resmi çekince ve ambargonun kaldırıldığı anlamını taşımaktadır. Bu tarihten sonra Anadolu başta olmak üzere birçok bölgede İbnü'l-Arabî'nin düşüncelerini yansıtan Türkçe, Arapça, Farsça ve Kürtçe manzum ve mensur eserlerin çoğalmasında tesadüfi değildir. İslam dünyasının hemen her bölgesindeki âlim ve sûfiler arasında aleyhinde oluşan kamuoyuna rağmen, İbnü'l-Arabî'nin düşüncelerinin pekçok tarikat mensubu tarafından benimsendiği ve savunulduğu görülür. Şam'da da durum farklı olmamış ve faaliyetleriyle toplumsal kabul görmüş tarikatlardan Kadiriyye, Sühreverdîyye, Şâziliyye, Mevlevîyye, Halvetiyye ve Nakşbendiyye mensuplarından İbnü'l-Arabî'nin lehinde eser telif edenler veya onun eserlerini şerh ederek destek verenler çıkmıştır. Bunlardan biri olan Şamlı Abdülganî Nablusî (ö. 1143/1731), yazdığı *Reddü'l-metîn alâ muntakidi'l-ârif Muhyiddin, er-Raddu alâ men tekelleme fi İbnü'l-Arabî, Risâletün fi'z-zebbi ani's-Şeyh Muhyiddin, İzâhü'l-maksûd fi ma'nâ vahdeti'l-vücûd, Takrîbü'l-kelem ala'l-ifhâm fi ma'na vahdeti'l-vücûd, es-Sirrü'l-muhtabî fi Darîhi'bni'l-Arabî, Kasîdetün fi medhi's-Şeyhi'l-Ekber*, adlı eserleriyle İbnü'l-Arabî ve tasavvuf anlayışını müdafaa etmiştir. Yine onun gayretleriyle, XVII. asrın

⁴⁷ Abdulcebbar Kavak, “*Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Şam Tasavvuf Düşüncesine Tesir Kanalları Ve Meşhur Takipçileri*” Universal Journal of Theology Volume I, Issue I, s. 58.

⁴⁸ Abdulcebbar Kavak, a.g.m., s. 51-73.

⁴⁹ Bkz. Şeyh Mekki, *İbn Arabî Müdafaaanesi*, Harf Yay., Terc. Ahmet Neyli, Haz. Halil Baltacı, İstanbul, 2011.

ikinci yarısından itibaren İbnü'l-Arabî ve eserlerine olan ilgi artmış, *Fusûsu'l-Hikem* ve *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye* adlı eserleri başta olmak üzere telifatıyla ilgili çalışmalar yoğunlaşmıştır. Bu arada Seyyid Muhammed Şerîf el-Ğazzî (ö. 1203/1788) gibi İbnü'l-Arabî'nin mezar taşına yazılı olan beyte tahmis yazmak suretiyle, Ekberiyeye Mektebine olan bağlılığını ve İbnü'l-Arabî'ye olan sevgisini izhar etmeyi tercih edenleri görmek de mümkün olmuştur.”⁵⁰

İbnü'l-Arabîyi müdafaa eden önemli şahsiyetlerinden birisi de İmam Şa'rânî'dir. Bu bağlamda yazmış olduğu *el-Kıbrîtü'l-Ahmer* adlı eserinde, şeyhi tenkit edenlerin zahiri ilimlerin âlimleri olduğunu, bunların da sûfilerin irfânî iksirinden müstefid olmadıklarını belirttikten sonra, el-Fütûhat-ı Mekkiyye'nin tasavvuf ve irfan konusunda en cami, en güzel ve şeriatın maksat ve esaslarını en cami şekilde ele alan eser olduğunu belirtmektedir. Şa'rânîye göre İbnü'l-Arabî, yazdığı bu kitabının ve savunduğu görüşlerinin hiç birisinde Kur'an ve Sünnet'e aykırı bir şey olmadığını, meclislerde konuştuğu ve kitaplarında yazdığı her şeyin Kur'an'ın hazinelerinden fişkırıldığını, bunların düşünce ve fikir mahsulü değil, ilham ve keşif eseri olduğunu, başka bir ifadeyle imla-i ilâhî, ilka-i Rabbânî, nefes-i rûhânî, feyz-i ilâhî olduğunu ve hepsinin enbiyanın mirasçısı ve tabîî sıfatıyla ifade edildiğini ifade etmiştir. Bu nedenle İbnü'l-Arabî'nin söylediklerinde İslam itikadına, Kur'an ve Sünnet'e aykırı bir şey olmadığını belirtmektedir.⁵¹ İmam Şa'rânî'nin İbn Arâbî'nin eser ve görüşleri hakkında bir de uyarısı bulunmaktadır. Buna göre zamanında İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilen ve tekfir edilmesine vesile kılınan bazı görüşlerin, onun eserlerinin istinsahı esnasında tahrif ve ekleme olduğunu tesbit ettiğini söylemektedir. Örneğin “*Şeyh Muhyiddin'in “cehennem ehlinin oraya girerken lezzet çekeceklerini” ifade eden kişiler vallahi yalan konuşmuş ve ona iftira atmışlardır. Zira ben onun Fütûhat-ı Mekkiye adlı kitabının tamamını okudum ve o kitabın baştan sona kâfirlerin azap çekecekleri görüşüyle dopdolu olduğunu gördüm.*” demektedir. Şa'rânî'ye göre de İbnü'l-Arabî gibi velîlerin keşif neticesinde tahsil ettikleri bilgilerin zahir uleması tarafından normal usuller çerçevesinde değerlendirilmemesi gerekmektedir.⁵²

Ülkemizde İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini ve şahsiyyetini müdafaa etmek amacıyla birçok makale de yazılmıştır. Bunlardan ulaşabildiklerimizin isimlerini dipnotlarda gösterdiğimiz gibi, metin içerisine aldığımız nakillerden de vermiş bulunmaktayız. İşte bunlardan birisi de İsa Çelik'in bu konuda yazdığı ve İbnü'l-Arabî ile İmam Rabbânî'nin görüşlerini mukayese ettiği makaledir. Bu makalede İsa Çelik şu hususlara dikkat çekmektedir:

⁵⁰ Kavak, a.g.m., s. 59. Şam ve çevresinde oluşan tasavvuf hareketleri ve tarikatları üzerinde İbnü'l-Arabî'nin etkileri, onun lehinde ve aleyhinde yapılan çalışmalar, tenkit ve müdafaalar hakkında fazla bilgi için bkz. Kavak, a.g.m., s. 51-73.

⁵¹ Şa'rânî, *el-Kıbrîtü'l-Ahmer*, s. 9-11.

⁵² Şa'rânî, *el-Kıbrîtü'l-Ahmer*, s. 221.

“İlk devir Nakşileri İbnü'l-Arabî (638/1240)'nin eserlerine ve görüşlerine büyük bir saygı ile bağlı buldukları halde, İmam Rabbânî (1034/1624) onun vahdet-i vücûd görüşüne karşılık vahdet-i şuhûd görüşünü daha yük-sek tevhid mertebesi olarak benimsemiştir. İmam Rabbânî'nin İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd düşüncesine karşı çıkmasının haklı bir takım sebepleri vardır. Bunların başında devrin sultanı Ekber Şah (1014/1605)'in Hindû, Hıristiyanlık, Yahudilik, İslâmiyet ve Zerdüştlüğü birleştiren yeni bir din icadına kalkışması ve bu yeni din anlayışında Panteist düşüncenin çok belirgin bir şekilde öne çıkmasıdır. Böyle bir ortamda tevhid dinini savunan İmam Rabbânî vahdet-i vücûd düşüncesinin izahının zorluğu ve panteizm ile benzeşmesi sebebiyle vahdet-i vücûd yerine, vahdet-i şuhûdu geliştirdi. İmam Rabbânî vahdet-i vücûdu, ilme'l-yakîn mertebesinde, vahdet-i şuhûdu ise ayne'l-yakîn makamında saymaktadır. Böylece de vahdet-i vücûda kail olanların derecelerinin daha aşağıda bulunduğunu belirtmektedir. İmam Rabbânî yaşamış olduğu tasavvufî tecrübeyi üç safhaya ayırır: Birinci safhada kâinatı Allah'la bir olarak görmüş, ikinci safhada kâinatı Allah'ın gölgesi olarak ve bir anlamda ondan ayrı olarak görmüş ve üçüncü safhada ise Allah Teâlâ'yı kâinattan tamamen farklı ve mutlak anlamda ayrı olarak görmüştür.⁵³ Ancak onun hiçbir zaman belirli bir teknik terimle karşılama ihtiyacı hissetmediği bu muvahhidlik eylemi daha sonraki yıllarda bazı müellifler tarafından teknik bir terim halinde kavramsallaştırılmış ve adına da vahdet-i vücûd denilmiştir. Sanılanın aksine bu tabir bir terim olarak İbnü'l-Arabî'nin eserlerinin hiçbir yerinde geçmez. Çünkü o bu mânayı bir değil birçok ibare, istiare ve kelimeyle anlatır. Tesbitimize göre İbnü'l-Arabî vahdet-i vücûd tabirini sadece, Cuma gecesi virinde, “Bana senin vücûdunun vahdetini şuhûd ettir.” şeklinde kullanmıştır.⁵⁴ Fakat görüldüğü gibi vahdet-i vücûd ifadesi burada bir terim olarak kullanılmamıştır. İmam Rabbânî İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd kanaati ile alakalı olarak şöyle der: Evliyanın büyüklerinden olan İbnü'l-Arabî, keşiflerindeki hatalardan dolayı büsbütün reddedilemez. Onun vahdet-i vücûd bilgisi, görünüşte, ehl-i sünnet itikadına uymuyor ise de, tevil edilmesi kolaydır. Aradaki farkın, yalnız sözde ve kelimelerde olduğunu Hazret-i Şeyhimizin Rubâiyyat şerhinde şek ve şüpheye yer kalmayacak şekilde gösterdim.”⁵⁵

Bunlardan da anlaşıldığı gibi İbnü'l-Arabî'yi kelamcılardan tasavvufçulara, müfessirlerden muhaddislere, fıkıhçılardan tarihçilere kadar hemen hemen her bilim dalının

⁵³ İsa Çelik, “İmam Rabbânî Perspektifinden İbnü'l-Arabî'ye Tenkidî Bir Yaklaşım”, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), yıl: 10 [2009], sayı: 23, s. 153-154. Krş. *Mektûbât*, I, 333; I, 290. Mektup, (I, 780vd)

⁵⁴ İbnü'l-Arabî, *Evrâdü'l-Usbûiyye*, İstanbul ts, s.43; Kılıç, İbnü'l-Arabî, Muhyiddin', *DİA*, XX, s.506; İsa Çelik, a.g.m., s. 161.

⁵⁵ *Mektûbât*, I, 265; I, 266. Mektup, (I, 632).; İsa Çelik, a.g.m., s. 164.

otoriterleri tarafından medhiyeler dizilmiş, görüşleri müdafaa edilmiş, velâyet makamının en üst derecelerinde bulunduğu ilan edilmiş, aleyhinde ilri sürülen iddiaların her birisine detaylarıyla cevaplar verilmiş, onu tenkit ve tekfir edenlere yönelik olarak reddiyeler yazılmış, hatta İmam Rabbânî gibi bazı zatlar tarafından bazı görüşleri tashih ve ta'dil edilerek hakkındaki şüphe ve itirazların giderilmesine ilişkin büyük bir çaba ve emek sarfedilmiştir. İmam Şa'ranî gibi alim ve velî zatlar tarafından görüşlerinin doğru anlaşılması için normal terminolojiye aktarılması sağlanarak, aslında kendine mahsus metodolojiyle dile getirdiği ifadeler adeta ulemanın müşterek dil ve üslûbuna tercüme edilmiştir.

Buraya kadar belirtilen malumata izafen son olarak İmam Şa'rânî'nin şu sözlerini hem İbnü'l-Arabî, hem de onun gibi Müslümanların nezdinde büyük itibar sahibi alimler hakkında dikkatle ve ciddiyetle göz önünde bulundurmak gerekmektedir: *“İnsanların onun kelimından anlamadıkları şeylerin tümü, muhakkak ki onun derecesinin yüceliğinden kaynaklanmaktadır. Onun sözlerinden şeriate ve cumhur-i ulemanın üzerinde bulunduğu anlayışa aykırı olan her şey de aleyhinde yapılan desiselerden ve kitapları üzerindeki tahrifatlardan ibarettir. Nitekim Mekke-i Müşerreffe'ye yerleşmiş olan üstadım Şeyh Ebu Tahir el-Mağribî'nin bana heber verip daha sonra da “Fürûhat-ı Mekkiye” nüshası ile Konya ilinde kendi eliyle yazmış olduğu asıl nüsha arasındaki farklılıklarını gösterdiği gibi Fütûhat'ı ihtisar ederken benim daha önceki nüshada karşılaşmış olduğum asıl nüshada olmadığını gördüm. Nitekim zındıklar daha önce İmam Ahmed b. Hanbel, Şeyhulislâm Mecduddîn el-Fîrûzâbâdî'nin eserleri, İmam Gazzâlî'nin İhyau'l-Ulûm isimli kitabı, İmam Zehebî'nin kitaplarında bu tür desiseler ve tahrifatlar yapmışlardı. Hatta Firûzâbâdî'ye nisbet ettikleri bir kitapta Ebu Hanîfe'nin kafir olduğuna dair şeyler yazılmıştı. Beğavî'nin bu tahrifat sebebiyle Firûzâbâdî'ye yaptığı tenkitler üzerine Firûzâbâdî ona bir mektup gönderip söz konusu kitabın kendisine ait olmadığını belirttikten o kitabı yakmasını talep etti ve “Ben Ebu Hanîfe'nin imamlığına en çok inananlardanım. Zira onun menkabeleri hakkında tam bir cilt kitap yazdım.” Diyerek o kitabın kendisine iftiraen nisbet edildiğini söyledi. Aynı şekilde İmam Zehebî'nin Mîzân kitabında da Ebu Hanîfe aleyhinde bir takım sözler eklemişlerdi. Hatta benim de “el-Bahru'l-Mevrûd” adlı kitabımda sapık tikadî görüşlerden bir sürü eklemelerde bulunulup tam otuz yıl boyunca tahrif edilmiş olan kitabımın Mısır ve Mekke'de yayılmasını sağlamışlardı. Bunun üzerine bir çok alim aleyhimde konuşup yazmışlardı. Ben de bir kitap yazarak mukaddimesinde söz konusu iddiaların şahsıma ait olmadığını belirttim ve bu kitabı her tarafa göndererek tahrif edilmiş nüshadaki sapık iddia ve itikatlardan beri olduğumu ifade ettim”⁵⁶* Burada eski alimlerimiz ve

⁵⁶ Abdülvehhâb eş-Şa'rânî, *el-Yevâkît ve'l-Cevâhir Fî Beyâni Akâidi Ehl-i'l-Kebâir*, Dâru İhyai't-Türâs el-Arabî, 1997, s. 18.

eserleri hakkında hüküm vermeden evvel çok dikkatli olmamız gerektiği, acele ettiğimiz takdirde kul haklarına tecavüz günahına bile düşme tehlikesi bulunduğu gibi, el yazması olan eserlerin tesbit, tahkik, tedkik ve neşrinde bizi beleyen bir çok görevin olduğunu görmekteyiz.

Sonuç:

İbnü'l-Arabî fikir ve düşüncelerini “*vahdet-i vucûd*” ve “*insan-ı kâmil*” kavramları etrafında kurgulamış,⁵⁷ bunu yaparken de normal bilgi kanakları yerine gönlündeki engin ve coşkun maneviyat duygularının kendisine bahşettiği “keşf” ve “ilham” yolunu esas almıştır. Onun eser ve görüşleri üzerinde derinlemesine ve kuşatıcı bir şekilde araştırma yapan bazı araştırmacılar, bütün sisteminin “insan-ı kâmil, hatm-ı velâyet, ayân-ı sâbite, merâtib-i seb’a ve tenezzülât-ı sitte kavramları etrafında teşekkül ettiğini belirtmektedirler.⁵⁸ Böyle olunca kendisine kadar Müslümanlar arasından tevârüs yoluyla gelen anlayışları yeniden gözden geçirerek kendine özgü bir sistem oluşturma başarısı göstermiş, kendisinden sonraki asırlar boyunca sürekli etkisini arttıran izler bırakarak dar-ı bekaya irtihal etmiştir.

İslam düşünce tarihinde büyük izler bırakan âlimler içerisinde etkisi giderek artan İbnü'l-Arabî hakkında eskiden beri birçok değerlendirme yapılmış, leh ve alkeyhinde bir çok eser yazılmıştır. Kanaatimizce, İbnü'l-Arabî hakkında yapılan tenkit ve tekfirler, onun ifadelerinin kendisinin oluşturduğu sistem içerisinde değil de kelam ve akaid ilminin geliştirdiği kelime, kavram, esas ve metodoloji çerçevesinde değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır. Hâlbuki İbnü'l-Arabî'nin üslubu da kendisi gibi aykırı bir mahiyet arz etmektedir. Bu nedenle ifade ve ibarelerini nasıl anladığımızdan hareketle değil, kendi sisteminin bütünlüğü ve iç tutarlılığı açısından bundan neyi kasd ettiği şeklindeki bir bakış açısıyla değerlendirilirse, bu durumda hakkındaki tenkit ve tekfirlerin hafifleneceğine inanıyoruz. Örneğin “vahdet”, “vücûd”, “nübüvvet”, “velâyet”, “ilim”, “vecd”, “azab”, “lezzet”, gibi kavramlara, hatta “Musa”, “Firavun” gibi isimlere yüklediği anlamları tesbit etmeden ve bundan kasdettiği anlamlar göz ardı edilerek hakkında hüküm vermek, yanıltıcı olacaktır.

İbnü'l-Arabî'nin üslubu konusunda şu mütalaayı biz de haklı görmekteyiz: “*İbnü'l-Arabî'nin düşünce sisteminde karşıt ikili kavramların kullanılmasına ek olarak zaman zaman iç içe girmiş, zaman zaman da üst üste ve yan yana gelmiş kavramlar örgüsü içerikli anlaşılır bir yapı söz konusudur.*”⁵⁹ O'nun geliştirdiği görüşler etrafında teşekkül eden “*vahdet-i vücud*

⁵⁷ Toshihiko İzutsu, İbnü'l-Arabî'nin Füsûs'undaki Anahtar-Kavramlar, terc. Ahmed Yüksel Özemre, Kanüs Yay., İstanbul, 2005, s. 18.

⁵⁸ Bahauddîn ed-Dîmeşkî, *Fethu'r-Rahmân*, s., 24.

⁵⁹ Metin Yasa, “*İbn Arabî'nin „Arada Olma”yı Anlatımı*”, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), yıl: 10 [2009], sayı: 23, s. 92.

ekolü” tasavvufa ve tasavvuf literatürüne yeni ıstılah ve tabirler kazandırmıştır. Bu bağlamda vahdet-i vücûd merkezli yeni sözlük ve ıstılah kitapları bile yazılmıştır.⁶⁰ Niyâzî Mısırî’nin: “*Sûfîlerin ağızlarında bazı sözler vardır ki halkın büyük bir kısmı, hattâ bazı âlimler bile o sözleri işittikleri zamân mutasavvıfları batıl mezhebinden zannederler. Zîra ehlullahın sözleri mutlaktır, her ne yana çeksen çekilir. Ehli olmayan bilmez, onlara sû-i zan eder. İşte o sû-i zannı def etmek için bu risaleyi yazdım.*”⁶¹ Sözü, tasavvuf ve irfan geleneğimizin ürünü olan eserlerin ve görüşlerin tıpkı edebiyat ve felsefe kitapları gibi kendine özgü sistem ve iç kurgu açısından değerlendirilmesi zarureti ortaya koymaktadır. Nitekim İbnü’l-Arabî de yanlış anlaşılmasını önlemek için eserlerini okuyanlara şöyle bir uyarı yapmaktadır: “*Sen, ehlullahtan olan gerçek sûfîlerin dillerinde dolaşan lafızların şerh edilmesini istedin. Yine sen, her meslek, zanaat erbâbı arasında olduğu gibi, sûfîlerin de kendi aralarında anlaştıkları ancak başkalarının agâh olamadıkları ve bizim veya yolumuzdakilerin eserlerini okuyan zâhir âlimlerin takılıp kaldığı birçok ıstılâhın tarafımızdan açıklanmasını istiyorsun. Ben de senin bu isteğine cevap veriyorum, ancak tüm ıstılâhları ele almam mümkün değil. Bunlardan sâdece en önemli olanlarını seçmek kaydıyla yapabildim.*”⁶²

Tasavvuçların da temsil ve teşbih ifadelerini esas alan edebiyatçılar, aşkın girdabında mecnun olan şair ve ozanlar, denize düşünce yılanı sarılan insanlar gibi harf ve kelimelere farklı anlamlar yüklediği bir gerçektir. Buna göre onların kullandığı kelime ve kavramları, ifade ve ibareleri, bunlara yükledikleri anlam ve hükümleri kendi zaviyelerinden bakarak değerlendirmek gerekmektedir. Bu tür bakış açısı felsefi sistemler ve siyasi düşünceler açısından da bir nebze gereklidir. Örneğin bir sağcı liderin sosyal adalet, eşitlik, özgürlük, hak-hukuk kavramlarına yüklediği anlam ile bir solcunun yüklediği anlam aynı değildir. O halde tahlil ve analiz ettiğimiz metni veya o metnin sahihini kendi kural ve kavramları açısından değerlendirmek gerekmektedir. Burada bahsi geçen zat, İbnü’l-Arabî ise, bu konuda onun kendisine özgü bir sembolizm dilinin olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekmektedir.⁶³ Bu açıdan baktığımızda onun Füsûsü’l-Hikem’de kullandığı Adem, Nuh, Şit, İdris, Musa, İsa gibi peygamber isimlerinin bile bizim zihin dünyamızda ve inanç sistemimizde bulunan peygamberlerin şahsiyetinin dışında anlamlarda kullanıldığı söylenebilir.

⁶⁰ İhsan Kara, a.g.m., a.y.

⁶¹ Niyâzî-i Mısırî, *Risâle-i Es’ile ve Ecvibe-i Mutasavvifâne*, Atıf Efendi Ktb. No: 1400, vr. 9a. Krş. İhsan Kara, a.g.e., 586.

⁶² İbnü’l-Arabî, *Mu’cemu Istılâhâtî’s-Sûfiyye*, tahk.: B.Abdülvehhâb el-Câbî, Beyrut 1411/1990, ss. 52-53. Bkz. İhsan Kara, a.g.m., s. 590.

⁶³ Bu konuda sağlıklı bir fikir edinmek için bkz. Pierre Lory /M. M. Cakmaklıoğlu, “*İbn Arabî’nin Eserlerinde Dil Ve Harfler Sembolizmi*”, Bilimname X, 2006/1, s. 173-182.

Kanaatimizce İbnü'l-Arabî, eserlerini yazarken avam tabakasını ve normal ulema kesimini muhatab kabul etmemiş, ancak onların müşterek itikad ve inançlarını da inkâr etmemiştir. Tam tersine onları kendi hallerinde bırakarak, aynı zamanda onların kullandığı kavram ve kelimeleri kurduğu sistem içerisinde yeni anlamlar yükleyerek üst düzeyde bir dil ve üslup geliştirmiş, fikir ve düşüncelerini halkın diline gör değil, halkın kullandığı kelime ve kavramları kendi üslubuna göre kullanmıştır. Bu da bir anlaşılmazlığa veya yanlış anlaşılmaya neden olmuştur. Burada İbnü'l-Arabî'nin neden bunu yazdığını sorgulamanın bir anlamı da yoktur. Zira olan olmuştur, onun eserleri aykırı bir dil ve üslup ile zamanımıza kadar gelmiştir. Yapacağımız tek şey kalmıştır: Ya bazı âlimleri gibi sebep olduğu yanlış anlaşılmalar yüzünden o eserlerin tedavülden kaldırılmasını sağlamak ve uzman olmayanlar tarafından okunmamasını tavsiye etmek –ki buna da artık imkân kalmamıştır- ya da onun ifadelerini kendi sistemi içinde ne anlama geldiğini ortaya koymak. Onun eserlerinin birçok dile çevrildiği, baskı üzerine baskı yapıldığı, dünyanın her tarafına yayıldığı, birçok araştırmacı ve akademisyen tarafından hakkında makale, tez, kitap yazıldığı günümüzde, İbnü'l-Arabî'yi ve eserlerini tedavülden kaldırmanın, yasaklamamanın, okutmamanın bir anlam ve faydası da bulunmamaktadır. Bu nedenle ikinci şıkta belirttiğimiz gibi onun eserlerini ve düşüncelerini kendisine ait kurgu ve örgü (metodoloji ve terminoloji) içerisinde tesbit ederek ne anlama geldiğini açıklığa kavuşturmaktan başka bir şeyi yapacak şansımız kalmamıştır.

Burada İbnü'l-Arabî'yi Allah ve din adına tekfir edenlere de söylemek istediğimiz bir lafımız vardır: İbnü'l-Arabî'nin düşüncesinde Allah'ı inkâr etmek yok ama kâinatı inkâr etme anlamına gelecek unsurlar vardır. Allah'ı inkâr etmek küfür olsa da, kâinatı inkâr etmek küfür değildir. Tıpkı dünya ve güneş vardır veya yoktur demek gibi. Yahut dünya yuvarlaktır veya yuvarlak değildir demek gibi. Burada tehlikeli olan husus, Allah'ı inkâr etmek veya Allah ile kâinatı birleştirmek, kâinata da ilahî bir yön atfetmektir. Nitekim bir dağ, taş, insan veya hayvana uluhiyyet nisbet edildiğinde putperstlik olmaktadır. Ama Allah'ın var ettiği varlığın hakiki mahiyeti inkâr edildiğinde sırf bu anlamıyla küfrün tahakkuk ettiğini söylemek tartışmalıdır. Burada bizim netleştirmemiz gereken husus şudur: Acaba İbnü'l-Arabî tanrı hesabına kâinatı ve varlığı inkâr mı ediyor veyahut yok mu sayıyor, yoksa kâinata ve varlığa uluhiyyet mi nisbet ediyor? Başka bir ifade ile İbnü'l-Arabî'nin düşüncesine geçen “vahdet, ittihat, vahdetü'l-vücûd” kavramları tanrı ile varlığı birleştirmek, tanrı ile varlığı bir tutmak, tanrı ile varlığı eşleştirmek ve eşit görmek, varlığı tanrı, tanrıyı da varlık olarak görmek anlamında mı kullanılıyor, yoksa “hakiki varlık olarak Tanrı vardır.” “varlığın kendine ait hakiki bir varlığı yoktur” “varlığın varlığı Tanrının varlığına bağlı izafi ve mecazi bir varlıktır.” “fenaya mahkûm bir varlığın bu fani varlığı ezeli ve ebedi bir varlığa sahip bekaulah karşısında

yok ve hiç hükmündedir” gibi anlamlarda mı kullanılmıştır?” şeklindeki soruların cevaplarını biraz daha netleştirmek gerekmektedir. İşte bu açıdan bakıldığında İbnü'l-Arabî'nin itikadî hükmü hakkında acele etmemek gerektiği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan İbnü'l-Arabî'yi müdafaa edenlere sorulacak sorular da vardır: Örneğin “Hakiki varlık olan Tanrı'nın varlığını vurgulamak, buna karşın diğer varlıkların varlıklarının nisbî, izafî, mecazî veya hükmî olduğunu ifade etmek için küfür, zındıklık, ilhad anlamlarını ima eden kelime ve cümleler kullanmak gerekli midir? Avam kesiminin anlamadığı ve sadece havas ehlinin anlayıp kullandığı bir dil kullanarak kitaplar yazmak, konuşmalar yapmak, böylece hiç yoktan şek ve şüphe çekici, tefrika ve tartışma çıkarıcı ortamlara sebep olmak ne kadar doğrudur? En önemlisi: Allah'ın insanları irşad ederken ve Peygamberlerin İslam dinini ve tevhid akidesini insanlara tebliğ ve tebyin ederken kitabında kullanmadığı kavramları ve kasdetmediği anlamları gündeme getirmenin ne haceti vardır? Bunu sadece bir üslûb meselesine irca etmek, bundan sonra da şeriatın zahirine uygun ifadelerin kasd edildiğini ispatlamak için “*zahiri nasları batınî te'villerle yorumlama*” tavrına mukabil olarak “*batınî yorumları zahiri naslara irca etmek*” gerekli midir?” Evet, İbnü'l-Arabî savunucularının, özellikle “itikad konusunda gereksiz te'vile karşı gelen müdafilerinin”, ya da Batınîlerin ve İhvan-ı Safa türü grupların kelime ve kavramların zahiri anlamı varken batınî ve işârî yorumlara tevessül etmelerine hoş bakmayanların, mesele İbnü'l-Arabî olunca, pozitif ayrımcılık yapmalarının da dikkatten kaçmadığı belirtilmelidir.

Sonuç ne olursa olsun, öyle görünüyor ki İbnü'l-Arabî daha çok kendisinden bahsettirecek ve zaman geçtikçe daha çok konuşulacaktır. Hakkında nihai bir kararın verilmesinin de zor olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Zira onun iddiaları tasvir ve temsil kalıbına döküldüğünde “ne bir deve, ne de bir kuştur. Hem deve, hem kuş da değildir. Kuş diyecekken deve, deve diyecekken kuş olmaktadır. Onun için hem yürümektedir, hem de uçmaktadır!” Böyle bir ortamda bize düşen, ne tenkit, ne de tekfirdir. Onun eserlerini okuduğumuzda şeriatımıza uygun gördüklerimizden istifade eder, aykırı gördüğümüz ifadelerini de herhangi bir te'vile tabi tutmadan yerinde bırakırız. Zira onun bazı eser ve görüşleri “*yitik hikmet*” değerinde iken, bazıları da “*lukata*” hükmündedir.

KAYNAKÇA

Abbas Azzavi, “*Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve ğulâtu't-tasavvuf*”, el-Kitâbu't-tizkârî Muhyiddini'bni'l-Arabî, Kahire: Dâru'l-Kâtibi'lArabî li't-Tibâati ve'n-Neşr, 1969.

- Abdulcebbar Kavak, “*Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Şam Tasavvuf Düşüncesine Tesir Kanalları Ve Meşhur Takipçileri*” Universal Journal of Theology Volume I, Issue I, s. 58.
- Abdullah Salâhî, *Ṭavâli 'u menâfi 'i'l- 'ulûm*, İÜ Ktp., AY, nr. 3344, vr. 1^b, 2^a
- Abdurrezzak Tek, “*İbnü'l-Arabî'yi Müdâfaa Amacıyla Kaleme Alınan Fetvâlar*”, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), yıl: 10 [2009], sayı: 23, s. 281-282.
- Abdülvehhâb eş-Şa'rânî, *el-Yevâkît ve'l-Cevâhir Fî Beyâni Akâidi Ehl-i'l-Kebâir*, Dâru İhyai't-Türâs el-Arabî, 1997.
- Abdülvehhâb eş-Şa'rânî, *el-Kıbrîtü'l-Ahmer fî Beyâni Ulûmi'sh-Şeyh'i'l-Ekber Muhyiddîn b. Arabî*, Dâru İhyai Türâsi'l-Arabî Beyrût, 2010.
- Ahmed b. Salih b. Ahmed Bilhamr, *Tahkîku'l-Kavli'l-Münbi*, (Yüksek Lisans Tezi), Camiatü Ümmi'l-Kura, Külliyyetu'd-Da've ve Usûli'd-Din, Mekke, 2008.
- Ahmed b. Salih b. Ahmed Bilhamr, *Tahkîku'l-Kavli'l-Münbi*, (Yüksek Lisans Tezi), Camiatü Ümmi'l-Kura, Külliyyetu'd-Da've ve Usûli'd-Din, Mekke, 2008.
- Bahauddîn Muhammed b. Abdilganiy el-Beytâr ed-Dımeşkî, *Fethu'r-Rahmâni'r-Rahîm bi Makâleti'l-Cîlî Abdülkerîm ve'l-Hatm İbn Arabî Muhyiddîn*, Tahk. Asım İbrahim el-Keyyâlî, Nâşirûn, Beyrût, 2013.
- Bikâ'î, *Tenbîhü'l-Gabiy*, s. 213-217; Sehâvî, *el-Kavlü'l-Münbî*, (Belhamr Tahkiki).
- Burak Fatih Açıkgöz, “*Bir Kişi İki Şahsiyet: İbnü'l-Arabî*”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yıl: 2013/1, Sayı:17, s. 143-169.
- Celâluddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *Tenbîhü'l-gabî fî tebri'eti İbni'l-'Arabî* (nşr. A. Hasan Mahmûd), Kahire 1990.
- Davud Kayserî, *Şerhu Füsûsi'l-Hikem*, 2/4;
- Ebû Yahya Zekeriya el-Ensârî, *Esna'l-metâlib şerhu ravzi't-tâlib*, tahk.: M. Muhammed Tamir, Ferid Kam, *Vahdet-i Vücûd*, s. 80-98;
- Hür Mahmut Yücer, “*Kitap Tanıtım Ve Değerlendirmeleri*”, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), yıl: 10 [2009], sayı: 23, s. 701-706.
- Hüsamettin Erdem, *Panteizm ve Vahdet-i Vücut Mukayesesi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.
- İbn Seb'in, *Resâil*, 91-92.
- İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, 2/160.
- İhsan Kara, “*İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf İstilahlarına Etkisi ve Seyyid Mustafa Rasim Efendi'nin İstulâhât-İ İnsân-ı Kâmil'i Örneği*”, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), yıl: 10 [2009], sayı: 23, s. 585.

- İsa Çelik, “*İmam Rabbânî Perspektifinden İbnü'l-Arabî'ye Tenkidî Bir Yaklaşım*”, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), yıl: 10 [2009], sayı: 23, s. 153-154.
- Kadir Özköse, “*Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin İbn Rüşd ile Görüşmesi*”, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), yıl: 10 [2009], sayı: 23, s. 223-224.
- Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-Hak fî İhtiyâri'l-Ahak*, Haz. Orhan Şaik Gökyay, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972.
- M. Kemal Pilavoğlu, *Büyük Veli Muhyiddîni Arabi*, Kevser Yayınevi, İstanbul, 1973.
- M. Mustafa Çakmaklıoğlu, “*İbnü'l-Arabî'nin Marifet Teorisi Açısından Aklın Değeri*”, Manas Journal of Social Studies (MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi), 2016 Cilt: 5 Sayı: 3 s. 140-142.
- Mahmud Erol Kılıç, “*El-Fütûhâtül -Mekkiyye*” TDV İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, , İstanbul, 1996, 13/254/255.
- Mahmud Erol Kılıç, “*İbnü'l-Arabî, Muhyiddin*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1999, 20/493.
- Mahmud Erol Kılıç, “*İbn-İ Arabî'yle "Zaman'ın Ruhu'nu Okumak*”, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), [2009], sayı: 23, ss. 54.
- Mehmet Bayraktar, “*Davûd-ı Kayserî*”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1994,.
- Metin Yasa, “*İbn Arabî'nin „Arada Olma“yı Anlatımı*”, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), yıl: 10 [2009], sayı: 23, s. 92.
- Muhammed b. Abdirrahman es- Sehâvî, *el-Kavlu'l-Münbî An Tercemeti Bin Arabî*, tahk. Halid b. El-Arabî Müdrîk, Câmîatu Ümmi'l-Kura Külliyyetu'd-Da'va ve Usûli'd-Din (Master Tezi), Mekke, 1322.
- Muhammed b. Muhammed b. Hamîdu'd-Dîn el-Mekkî, *el-Fazlü'l-vehbî fî tercümeti'l-Cânibi'l-garbî* (trc. Mirzâzâde Ahmed Neylî), Süleymaniye Ktp., Uşşâkî Tekkesi, nr. 1352.
- Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Füsûsu'l-Hikem*, terc. Abdülhalim Şener, Sufî Kitap Yayınları, İstanbul, 2015.
- Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Evrâdü'l-Usbûiyye*, İstanbul ts, s.43; Kılıç, “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”, *DİA*, XX, s.506.
- Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, c. II, s. 373.
- Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Mu'cemu Istilâhâti's-Sûfiyye*, tahk.: B.Abdülvehhâb el-Câbî, Beyrut 1411/1990.

- Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Resâilu İbn Arabî*, thk. Muhammed İzzet, Mektebetü't-Tevfikıyye, Kahire, tsz.
- Niyâzi-i Mısırî, *Risâle-i Es'ile ve Ecvibe-i Mutasavvifâne*, Atıf Efendi Ktb. No: 1400, vr. 9a.
- Orhan F. Köprülü, Mustafa Uzun, "*Akşemseddin*", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1989, 2/299-302.
- Osman Yahya, Mukaddime, "*el-Mukaddemât Min Kitâbi Nassi'n-Nüsûs fî Şerhi Füsûsi'l-Hikem*", Tasnif: Şeyh Seyyid Haydar Amulî, Müessesetu't-Târîhi'l-Arabî, Beyrût, 2005.
- Ömer Yılmaz, "*İbnü'l-Arabî Hakkında Yapılan Eleştirilere İbrahim Kûrânî'nin Yaklaşımı*", Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1), yıl: 9 [2008], sayı: 21, s. 368.
- Pierre Lory /M. M. Cakmaklıoğlu, "*İbn Arabî'nin Eserlerinde Dil Ve Harfler Sembolizmi*", Bilimname X, 2006/1, s. 173-182.
- Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, tahk. Mer'î Hasan er-Reşîd, Dâru Nuri's-Sebâh, Beyrût, 2012.
- Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tariikatler*, İfav Yay., İstanbul, 1994.
- Seyit Avcı, "*Keşif Yoluyla Hadis Rivayeti Meselesi*", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi IV (2004), Sayı: 4, s. 168-169.
- Seyyid Haydar Amulî, *el-Mukaddemât Min Kitâbi Nassi'n-Nüsûs fî Şerhi Füsûsi'l-Hikem Li Muhyiddîn İbnü'l-Arabî*, Müessesetu't-Târîhi'l-Arabî, Beyrût, 2005.
- Süleyman Uludağ, "*Ferîd Kâm ve Vahdet-i Vücûd Adlı Eseri*", Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), yıl: 10 [2009], Sayı: 23, s. 27-28.
- Şeyh Mekki, *İbn Arabî Müdafaaanamesi*, Harf Yay., Terc. Ahmet Neyli, Haz. Halil Baltacı, İstanbul, 2011.
- Şeyh Ömer ed-Dımaşkî, *el-Fethu'l-mübîn fî reddi i'tirâzi'l-mu'terizîn 'alâ Muhyiddîn*, Kahire 1304.
- Şeyh-i Mekkî, *el-Cânibü'l-garbî fî halli müşkilâti's-şeyh Muhyiddîn İbn 'Arabî* (nşr. Necîb Mâyil-i Herevî), Tahran 1364 hş.; a.e.: *el-Fazlü'l-vehbî fî tercümeti'l-Cânibi'l-garbî* (trc. Mirzâzâde Ahmed Neylî), Süleymaniye Ktp., Uşşâkî Tekkesi, nr. 1352.
- Toshihiko İzutsu, *İbn Arabî'nin Füsûs'undaki Anahtar-Kavramlar*, terc. Ahmed Yüksel Özemre, Kanüs Yay., İstanbul, 2005.
- William Chittick, "*Merkezî Nokta: İbn Arabî Ekolünde Sadreddin Konevî'nin Rolü*", Çev: Betül Güçlü, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), [2009], sayı: 23, ss. 669-684.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-arabi-muhyiddin#1> (04.10.2018).

<https://islamansiklopedisi.org.tr/davud-i-kayseri> (05.10.2018).

<https://islamansiklopedisi.org.tr/aksemseddin> (04.10.2018).